Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 236 (14958) 1992 чылдың декабрь 5, суббота

Солуңга ат салган шагы 22.00. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

СЪЕЗД АЖЫЛЫН ҮРГҮЛЧҮЛЭЭН

МОСКВА. (**РосИТА — СЧТА**). Россияның улус депутаттарының Съездизи бодунуң ажылын декабрь 3-те үргүлчүлээн болгаш чуртта экономиктиг реформаның чоруп турарын чугаалажып көрген.

Санал-оналдар солчуушкунуң үезинде онза өскерлиишкиннер болбаан. Политиктиг кол күштер бодунуң туруштарын шуулганның мурнуу чарында илергейлээн болгаш ам Съездиде бадыткап турар. Ынчаарга Чазактың ажылын Россия Федерациязының Дээди Соведи четпес деп санаан болгаш ону улус депутаттарының бо Съездизи бадыткаар магат чок.

Экономиктиг реформаны Чазак кандыг составтыг уламчылаарыл? Бо дээрге Съездиниң кол айтырыы. Ону депутаттар дараазында неделяда чугаалажып көөр. Конституцияже эдилгелерге хамаарышкан айтырыгны ооң бетинде чугаалажып көөр: Чазак составын тодаргайлаар талазы-биле шиитпирлиг сөс парламентиге бе азы Президентиге хамаарыжыр бе? Бо айтырыгны депутаттар чугаалажып көөр болгаш шиитпирлээр.

КЫЗЫМАК КИЖИЛЕР

Сүт-Хөл районнуң кодээ ажыл-агыйы ажылдакчылары, бо чылгы түңнелдерин үндүрүп чугаалашкан.

Бергедээшкиннер турза-даа, районнуң кодээ ажыл-агыйының ажыл-ишчилери ниити херекке эвээш эвес улуг-хуузун кииргенин районнуң кодээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Иван Шыванович Монгуш илеткелинге демдеглээн. «Октябрь 30 чылы» совхозтуң Булуң-Терек, «Кызыл-Чыраа» («Карл Маркс» турган) совхозтуң сүт-бараан фермалары 9 айларда бир инекке онааштыр 1100-1600 литр сүттү сагганнар. Төрүүр чүс инекке онааштыр «Ак-Даш» совхоз — 70, «Алдан-Маадыр» — 69, «Ишкин» совхоз 62 бызааны камгалап алган. Төрүүр чүс белерге онааштыр «Октябрь 30 чылы» совхоз 70, «Кызыл-Чыраа» совхоз 81 башты камгалап алганнар. Бодунга бижыглаан төрүүр 224 өшкүзүнден 224 анайны Куба Даржаа, 100-тен 90 анайны Ким-оол Ондар олар кызымаа-биле камгалап алганнар. «Алдан-Маадырның» сарлык кадарчызы Геннадий Ооржак чүс баш төрүүр сарлыкка онааштыр 91 бызааны камгалап ап, эрткен чылгы чемпион адын база катап бадыткаан.

Мурнуңда совхозтар салбырлары болуп, улуг-ла сайзырал албайн турган суурлар Ак-Даш, Кызыл-Тайга ам тускайлаң ажыл-агыйлар болуп, кагдынган турган сүт-бараан фермалары катап тургустунуп, Ак-Даш, Ак-Тал СБФ-тери боттарының сүт продукциязын ам берип эгелээни бо берге үеде өөрүнчүг болбайн канчаар. 1970 чылдар үезинде республикага алдаржып турган Ак-Даштың ак инектер фермазының алдарлыг саанчылары Серемаа Доңгак, Шортак Ооржак анияктарга үлегерин көргүзүп, бир инектен 1000 литрден өрү сүттү саап турарлар. Ынчан ол чылдарда Шортак Ооржак Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени-биле, инек кадарчызы Ак-Кыс Ондар «Күш-ажылчы шылгаралдээш» деп медаль-биле шаңнатканнар. Салгал дамчып, А. Ондарның оглу Малчын-оол Ондар база кадарчылап, чүс башка онааштыр 81 бызааны камгалап алган.

Районда чылгычылардан «Ишкин» совхозтуң аныяк чылгычызы Александр Түлүштү, «Кызыл-Чыраа» совхозтуң хоочун чылгычызы Борис Ондарны мактаары күзенчиг. Сарлыкчылар «Кызыл-Чыраа» совхозтан Николай Моңгуш, «Сүмбер-Уула» колхозтан Нарын-оол Монгуш чүс башка онааштыр 80-82 бызааны камгалап алганнар.

* * *

«Алдан-Маадырның» тараажылары эки дүжүттү өстүрүп болурун бадыткааннар. Олар ортумаа-биле гектардан 16 центнер дүжүттү ажаап алганнар. Суггатчылар Виктор Ооржак 17,8 центнерни, Сергей Бызытпаа 16, Эрес-оол Монгуш 16, «Сүмбер-Уула» колхозтуң суггатчызы Мөңгүн-оол Сарыглар 17, «Ак-Даш» совхозта Виктор Ооржак 16 центнер тарааны ажаап алганнар.

Районнуң ажыл-агыйлары 1168 гектар шөлге хөй чылдыг сиген тарааш, оон 4 муң ажыг тонна дүжүттү алганнар. Мурнакчы суггатчы Дамдынчап Доңгак 68, Виктор Куулар 49, Сергей Бызытпаа 52, Сергей Сарыглар 50, Александр Монгуш 54, Түлүш Демир-оол 60 центнер дүжүттү алганнар.

Ниитизи-биле районнуң ажыл-агыйлары 2175 тонна тараа, 244 тонна картофельди ажаап алган.

Мал чеминге 7201 тонна сиген, 7541 тонна силосту белеткээн, ол дээрге планның 64, 60 хуулары-дыр. Баш удур белеткел, организас чок чоруктуң, ылангыя кайы-даа суурда тараа, сиген камгалалының чогундан, улуг чидириглерге таварышкан. Ынчангаш «Кызыл-Тайга», «Октябрь 30 чылы» совхозтардан аңгы ажыл-агыйлар сан-хөө-биле бергедээшкинге таварышкылаан.

Районда бо чылын 52 арат ажыл-агыйы, 4 бичии бүдүрүлге, 2 кооператив кодээ ажыл-агый угланыышкынныг кылдыр тургустунган.

Районнуң кодээ ажыл-ишчилериниң хуралынга илеткелинден допчулалды Чаң-оол ОНДАР кылган.

АНЫЯК ХОЙЖУ

ЧУРУКТА: Улуг-Хемде «Эйлиг-Хем» совхозтуң аныяк кадарчызы Чинчи Анай. Ол ортумак школаның тоску клазын дооскаш, төрелдеринге дузалажып, малчыннай берген.

Чинчи үш чүс ажыг өшкүнү кадарып турар. Мал ажылынга ол бичиизинден-не сонуургалдыг турган. Ада-иезинге дузалажып, сакманчы болуп, хөй санныг чаш анайларны ол өстүржүп берген. Хар чаап турар бүргег, бораң хүнде ол ангорларын шаттарже одарладып бар чорда, бо чурукту тырттырган. Ол ажыл-агыйда «Демир-Суг» кооперативиниң малын кадарган Чинчи Анай эрестиг, ажылга ынак ишчилерниң бирээзинге санадып турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

ЧОНЧЕ КӨРНҮР, КИЖИЛЕРЖЕ УГЛАНДЫРАР

(РФ-тиң улус депутаттарының VII Съездизинге

РФ-тиң Дээди Совединиң Даргазы

***Р. ХАСБУЛАТОВТУҢ** илеткелинден)*

Россия Федерациязының Дээди Соведи чуртта байдалдың кандыг янзылыг боор турарын доктаамал анализтеп көрүп келген болгаш ол ажылды үргүлчүлеп-даа турар. Ниитилел-экономиктиг байдал сөөлгү үеде кончуг нарыыдаан болгаш улуг айыыл-халапка чедире берип болгу дег үе-чадада келген. Эң чидиг айтырыг болза бүдүрүлгениң доктаамал кудулап, шуут доктаап туруптар хевирлиг байдалда келгени болур деп, Р. Хасбулатов илеткелиниң эгезинде чугаалаан.

Баш удур санаашкыннардан алырга, 1992 чылда бүдүрүлге чорудулгазының хемчээли 20 хуу чедир кызырлыр. Ындыг кудулаашкын келир чылын уламчылаар болза (амгы Чазак ындыг түңнелди кылып турар), 1990-1993 чылдарда бүдүрүлгениң хемчээли 50 хуу кудулаан болу бээр. Бүдүрүлге чорудулгазы ол хире кудулап турда, ону реформажыдар дугайында эвес, а катап тургузар дугайында чугааны кылыр ужурга таваржы бээр бис.

База бир чидиг айтырыг— чурттуң бүгү чонунуң амыдырал-чурттаалга байдалының баксыраазы, кижилерниң элеп-түреп эгелээни болур. Ол дугайын дараазында сан-фактылар бадыткап турар. Эрткен он айларда үүрмектеп садар бараан саарылгазының хемчээли 39 хуу кудулаан. Өртектерниң улгадып турары шуут алдырбастаан. Чоннуң холга ап турар орулгазы бараан өртээнге бырашпастай берген. Эрткен чылдың декабрь айда турган байдал-биле деңнээрге, барааннар өртээ чүс хуу улгаткан, а чоннуң орулгазы чүгле 50 хуу өскен. Ынчаарга Чазак ынчап-на январь айда чонга 70 хуу компенсацияны төлээр боор аазаан, херек кырында ол боттанмаан.

Демографтарның санап турары-биле алырга, бо бүгүнүң түңнелинде келир салгалдың кижилериниң, тодаргайлаарга, амгы бичии чаштарның кадыкшылының байдалы кончуг баксыраан болгаш харын-даа чоннуң өзүп-көвүдээр чоруу кудулап турар.

Саң-хөө-кредит системазының буурап дүжүүшкүнү доктааттынмаан эвес, улам-на ханылап бар чыдарын кылдынган анализтер бадыткап турар. Улус ажыл-агыйының адырларын акшаландырар ажыл-чорудулга барык соксаан. Бүдүрүлге коллективтеринге берип турар кандыг-даа чээлиниң хөөзү 100 хуу чеде берген. Валюта рыногунда доллар акшаның өртек-үнези доктаамал улгадып турар. Акша биржаларынга бир долларны 450 рубльге орнап турар апарган. Россияның Төп банкызының санап турарындан алырга, бо чылын рубльдиң үне чокталыышкыны 2200 хуу кудулаар. Эрткен чылдың декабрь айда турганынга деңнээрге, бөлүктеп садар өртектер 32 катап, а үүрмектеп садар өртектер 16 катап улгаткан. Бо бүгү дээрге экономиктиг политиканың долу буураашкынга таварышканы-дыр деп, парламент даргазы чугаалаан.

Чурттуң ажыл-агыйының адырлары эргелеп башкартынмас болу берген. Ылангыя күрүне өнчүзү боор турар бүдүрүлгелерде болгаш адырларда байдал шуут үй-балай болган.

•

Чоннуң калбак хереглелиниң бараннарын чиңжен ёзу-биле садар чорук ай келген тудум улам-на калбарып орар. Ооң түңнелинде күрүнениң акша-хөреңгизи бараан бүдүрүп турар бүдүрүлгелерге эвес, а мафия бөлүктериниң холунга кирип турар. Чурттуң байлаа болгаш чиг эдин күрүне-мафиосчу бөлүктерниң холунда мөөңнеттинип эгелээн.

Дээди Советтиң Даргазы оон ыңай экономиктиг реформаларның угланыышкынынга хамаарыштыр кандыг кол маргылдааларның боор турарынга тодаргай доктааган. Маргылдаалар колдуунда үш айтырыгга хамаарыштыр боор турар: рынок экономиказын боттандырарынга күрүнениң ролю, өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң кайы хире хемчээлдиг болуру болгаш социал чөптүг чорукту барымдаалап, социал айтырыгларны кандыг янзылыг шиитпирлээри. Делегей дуржулгазындан алырга, бо үш айтырыгны рынок экономиказын хөгжүдериниң ийи угланыышкынының кайы-бирээзин шилип алгаш, шиитпирлеп турар.

Бирги угланыышкын — неоклассиктиг либералдыг модель. Бо угланыышкын-биле рынок экономиказын хөгжүдер дээр болза, күрүне өнчүзүн шуут чок болдурар. Ындыг таварылгада экономиканың бүгү адырларынга хуу өнчү колдай бээр болгаш күрүнениң социал айтырыгларны шиитпирлептер арга-шинээзи чок апаар. Ооң тодаргай чижээ Рузвельт президентиниң соонда АКШ-тың боттандырып эгелээни экономиктиг политиказы болур.

Ийиги угланыышкын — рынок экономиказының социал айтырыгларже угланган модели болур. Рынок экономиказын бижыглап хөгжүдерде ындыг угланыышкынны Европаның, ылангыя Скандинавияның чурттары, Израиль болгаш Канада ажыглаан. Ындыг угланыышкынны амгы үеде Кыдат, Мурнуу Көрей болгаш Латин Американың база Араб Чөөн чүктүң хөгжүп орар чурттары шилип ап турар.

Съездиниң кол айтырыгларының бирээзи — ол дээрге рынок ажыл-агыйының бо ийи хевирлериниң аразынга тодаргай шилип алыышкынны боттандырары-дыр деп, Руслан Хасбулатов онзалап демдеглээн. Кризистен чуртту уштурунуң программаларын Дээди Советке чугаалажып көргеш, политиктиг ажыл-чорудулганың дараазында угланыышкыннарын сүмелээнин оратор айыткан:

Бирээде. Кижилерниң күш-ажылының болгаш амыдыралының байдалдарын экижидери, хереглел секторун хөгжүдери кол сорулга болган турар ужурлуг.

Ийиде. Экономикада өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң аразынга харылзааларны ылаптыг тодаргайлаар, чоокку 5 чылда ук харылзаалар кандыг болурун баш бурунгаар көөр. Оларның аразында харылзааларны тодаргайлаар чорук холушкак экономиканы тургузар арганы бээр. Ынчаарга күрүне секторунга чогум чүү артарын ылаптыг айтыры эргежок чугула.

Үште. Бүдүрүлгениң моон соңгааргы кудулаашкынын канчап-даа болдуруп болбас, девискээр бүрүзүнге бүдүрүүшкүн өзүлдезиниң үндезинин тургузар.

Дөртте. Адаандан эгелээн реформага идиги бээр. Бо айтырыгже кичээнгейни төпке болгаш чер-черге күштелдирери чугула.

Беште. Экономиканың аграр секторун колдадыр сайзырадыр. Ону чедип алырда, курлавырларны мөөңнээри, өртектер политиказын таарыштырары, кодээде экономиктиг харылзааларны чаартыры, кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге деткимчени күштелдирери негеттинип турар.

Алдыда. Кылыңгыр-тывыңгыр бичежек бүдүрүлгелерни тургузар болгаш хөгжүдер, чоннуң хереглелдерин дүрген хандырар талазы-биле оларның аргаларын ажыглаар.

Чедиде. Парламентиниң, Президентиниң болгаш Чазактың бодамчалыг ажылдаары, харылсалгалыг болуру, кады ажылдажыры эргежок чугула.

Сесте. Ада-чурттуң эрге-ажыктарын чүден-даа артыкка чугулалап көөрү.

Хөй бергедээшкиннер турза-даа, Дээди Совет экономиктиг реформаны ажылдап кылырынче, белеткээринче, боттандырарынче кол кичээнгейни угландырып келген деп, Р. Хасбулатов чугаалаан. Чүгле алдыгы болгаш чедиги съездилерниң аразында үеде безин Дээди Совет 76 хоойлуларны, нормативтиг характерлиг 75 доктаалдарны хүлээп алган.

Рынок хевириниң экономиктиг харылзааларын таарыштырарынга ажыктыг эрге-хоойлу механизмин тургузар дугайында парламент даргазы чугаалавышаан, хоойлужудулганың ийи бөлүү тургустунганын демдеглээн. Биргизи — Съездиниң, Дээди Советтиң хоойлужудулгазы. Ийигизи — ол дээрге Россия Федерациязының Президентиниң чарлыктары.

1991 чылдың ноябрь 1-ден эгелеп Россия Президентизи бодунуң чарлыктарының 70 хире төлевилелдерин киирген, оларны Дээди Советтиң комиссияларынга, комитеттеринге болгаш депутаттарның ажылчын бөлүктеринге чугаалажып көрген. Ынчангаш Дээди Совет болгаш Президент чуртка экономиктиг реформаларның эрге-хоойлу үндезиннерин дем-биле тургузуп келген-дир.

Хоойлужудулга ажыл-чорудулгазының өске-даа айтырыгларынга Дээди Советтиң Даргазы база доктааган. Даштыкы чурттарның узун хуусаалыг капитал салыышкыннарының негелделерин тодаргайлаар айтырыг амдаа эчизинге чедир шиитпирлеттинмээнин ол айыткан. Хуужудулга дугайында хоойлуну улам-на сайзырадыры, ында хөй чүүлдерни тодаргайлаары негеттинип турар.

Конституцияның Федеративтиг кезээде үндезилеттинип бижыглаттынган чүүлдерни боттандырарының аргазын ажылдап кылып тургаш, хоойлужудулга программазынче кичээнгейни углаары чугула деп, Дээди Советтиң Даргазы санап турар. Бир эвес ол системаны чурумчудар болзувусса, Федерация биле ооң субъектилериниң аразынга харылзаалар, чугаажок, экижиир, ынчан Федерация биле ооң субъектилериниң аразында туруп турар чөрүлдээлерин ажып эртер бис.

Хүлээп ап турар хоойлуларның дээштииниң дугайында чугаалап тургаш, парламентиниң спикери ажылда эң не сула звено ол деп адаан.

Моон мурнунда турганынга бодаарга, ам Дээди Совет хоойлуларны дыка хынамчалыг ажылдап кылыр апарган. Хоойлулар төлевилелдерин улус ажыл-агыйының специалистери-биле бирден бирээ чокка чугаалажыр, даштыкы ат-сураглыг эксперттерниң экспертизазын эртер, а чамдык чугула төлевилелдерни делегейниң экономиктиг болгаш саң-хөө организацияларын дамчыштыр көөр. Эргелеп башкарылганың болгаш бүрүн эргелерниң адырларын аңгылаарынга дүүштүр Россия Федерациязының субъектилериниң санал-оналын барымдаалавайн, хоойлунуң чаңгыс-даа төлевилели амгы үеде херек кырынга хүлээп алдынмас.

Хоойлу төлевилелдерин белеткеп кылып тургаш, Чазак-биле удур-дедир демнежилгениң экижидери, хоойлуга хамаарышкан актыларның эргежок чугулазын хире-шаа-биле эвээжедири, хүлээп алган хоойлуларны калбаа-биле парлаары болгаш тайылбырлаары, оларның күүселдези дээш контроль системазын экижидери негеттинип турар.

Бистиң ниити бажыңывыста хөй-ле чүүлдер дүвүрээзинни үндүрүп турар деп, Р. Хасбулатов оон ыңай чугаалаан. Националдар аразында чөрүлдээлер, Соңгу Кавказта кыптыгып үнген дайын өрту, кем-херек үүлгедиишкиниңниң болгаш хээлиленир чоруктуң депдээни, Россияның буурап дүжериниң айыылы, ССРЭ-ниң дүшкениниң аарышкылыг уржуктары, бистиң дайынчыларывыстың материалдыг байдалында аар-бергелер, даартагы хүн дугайында бүзүрел чок боданыышкыннар-биле холбашкан психологтуг муңчулуушкуннар экономиктиг чаартылгаларның аар үүргезинге немешкен.

Ол айтырыгларже Съезд онза кичээнгейни углаар ужурлуг.

Мындыг эргелелиг үеде күрүне эрге-чагыргазының ажылдап шыдаар арга-шинээ болгаш күжү тон чугула. Амгы үеде Россияда күрүне эрге-чагыргазын күштүг болгаш дээштиг деп тодарадыры болдунмас, ол кончуг-ла харааданчыг-дыр.

Политиктиг кол күштерниң деткимчезин ол чөп ажыглап, кижилерниң байдалын болгаш негелде-хереглелдерин ханызы-биле эскерип, чоннуң дуржулгазынга база сарыылдыг угаанынга даянып болза, чүгле ындыг таварылгада күрүне эрге-чагыргазының күжү хандыртынган туруп болур. Хөй партиялыг болур чоруктуң херек кырында чок байдалдарында чогум-на улус депутаттарының Съездизи, Дээди Совет чоннуң идегелдерин, дүвүрээзиннерин болгаш сагыш-сыралдарын бүрүн долузу-биле эскерип билген турар ужурлуг. Парламентиниң ужур-дузазын бедидери — бистиң ниитилеливистиң чоорту хөгжүлдезинге чугула черни ээлээр хүлээлгелиг ындыг рольду бедидери бистиң ниити сагыш салыышкынывыстың кол чүүлү болган турар ужурлуг.

Федерацияның субъектилеринден деткимче чокта, эрге-чагырганың бүгү чадаларының талазы-биле бүрүн эргелерниң чиге хуваалдазы чокта күрүне эрге-чагыргазының дээштии, Россияның катап тургустунуушкуну болдунмас деп, Р. Хасбулатов чугаалаан. Эрткен чылын парламент болгаш ылангыя чазак Федерация-биле, тодаргай регионнар-биле эвээш, кончуг эвээш ажылдап келген деп дорт чугаалаар ужурлуг бис. Ол дээрге ажылга кончуг улуг частырыг болган, ону дооп-дораан эдер херек.

Ынчалзажок бо талазы-биле унитаризмниң айыылы-биле Россияның буураашкынының аразынга боор болгу дег хөделиишкиннерниң коридору кончуг кызыы болуп келген. Бо таварылгада дүшкен Эвилелдиң дуржулгазын өөренип көөрү чугула. Принцип чок чорук эвес, а компромисстер херек, төнчү чок чөпшээрежилге эвес, а эп-чөп херек. Маңаа чаңгыс барымдаа болур чүве — чечектелип турар, бодунуң чонунга база делегей ниитилежилгезинге атаалдарлыг диpткен чаңгыс аай чурт херек.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунда

ҮНДҮРҮГ ИНСПЕКЦИЯЗЫ:

план күүсеттинмейн турар

Ооң чылдагааны чүдел? Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң хуралынга республиканың Күрүнениң үндүрүг инспекциязының начальниги Л. А. Мандан-Хорлуунуң илеткелин дыңнап турда, ындыг айтырыг тургустунуп келген.

Бо албан чери тургустунганындан бээр үш чыл боор турар. Ооң салбырлары районнарда, Кызыл хоорайда бар. Чаа албан чериниң материал-техниктиг баазазын экижидери-биле улуг ажыл эгелээн. Амгы үеде Кызылда республиканың база Чадаанада районнуң үндүрүг инспекцияларының ажылдаар бажыңнарын тудуп турар. Инспекцияның кол сорулгазы — ажыл-агыйлардан, бүдүрүлгелерден, садарылга структураларындан үндүрүг тырткаш, ону күрүне бюджединче киирер. Бо чылдың үш кварталының түңнелинде инспекторларның кылгылаан хыналдаларының түңнелинде республика бюджединче барык 72 млн. рубль орулганы немей киирген. Моон ужур-дузазы чүл? Бир эвес инспекция ону хынаваан турган болза, өскээр баар. Күрүнеге чаңгыс көпеек-даа кирбес турган-дыр.

Любовь Анатольевнаның чугаазы-биле алырга, оон удуртканы инспекторлар тос айлар дургузунда ниитизи-биле 18.499 удаа хыналданы кылган. Ооң түңнелинде албан-дужаалдыг 175 кижини торгаан — түңнели 172,3 муң рубль болган. Ол ышкаш 487 бүдүрүлге үндүрүгнү күрүне бюджединче шилчидип турарын хынаан.

Бо бүгү сан-чурагайдан алырга инспекторларның кылып турары ажыл бар-дыр. Ынчалза-даа ол дыка эвээш. Түңнел кылыр: Черле ынчаш республиканың үндүрүг инспекциязының ажылы негелдеге дүүшпейн турарының дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединиң XVII сессиязынга чамдык депутаттар айтырыг көдүрген. Ынчан республиканың кол инспекторунуң оралакчызы Д. Л. Тинмейниң тайылбырын база дыңнаан. Ынчангаш Дээди Советтиң Президиумунуң ээлчеглиг хуралынга бо айтырыгның катап тургустунуп келгени таварылга эвес.

Бо чылдың тос айларының дургузунда республика бюджединиң орулгалыг кезээ чүгле 52,2 хуу күүсеттинген. Өскээр чугаалаарга, 811 млн. рубльди чедир албаан. Республика ам ол-бо улуг ажылдарга, ылангыя социал камгалалга акша-хөреңги четпес. Күрүнеден ап турар бис дээп-ле болгай. А үндүрүг чыып тыртар ужурлуг инспекциявыстың ажылының четпезиннерин арга-курлавырларны чедир ажыглавайн турар-дыр бис. Чүгле Барыын-Хемчик районнан 20 млн. рубль үндүрүгнү чедир тыртпаан. А ону ук районнуң үндүрүг инспекциязы чүү деп бодап турарыл? Бир эвес ында инспекторларның база оларның удуртукчузунуң айда алыр шалыңын четче төлевейн баар болза, олар торээн-на дүвүреп, айтырыгны кая-даа чедир тургуза бээр. А күрүне бюджединче тыртып киирер ужурлуг түлээлгелиг улус үнге моон-биле эптежип олурарыл деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир-дир.

Ниити республикада база оон чер-черде органнары-даа район чагыргалары, чер-чер Советтери-биле шуут кады демнежип, сырый холбаалыг ажылдаар ужурлуг. Ындыг турбуже олар харылзаа-холбаа чок, бот-боду билдишпес-даа болгулаар дээрзи илерээн. Үндүрүг инспекциялары чүгле кайы-бир организация азы тайгарлыкчылар доктааткан үндүрүгнү бюджетке шилчидип турарын контрольдаар эвес, харын ол-бо коллективтерге, албан черлеринге барып, олар үндүрүгнү өй-шаанда шын төлеп, шилчидип турарын боттары организастаар ужурлуг. Шак мындыг ажылды амдызында барык кылбайн турары илерээн.

Кодээ черлерде 18 хире янзы-бүрү үндүрүг бар. Ону тыртарының чурумун доктааткан турар ужурлуг. Ынчалза-даа Чөөн-Хемчикте оон чаңгызының-даа талазы-биле шиитпир хүлээп албаан. Ол ышкаш Каа-Хемде, Кызыл, Бии-Хем, Бай-Тайга, Тес-Хем, Улуг-Хем районнарда үндүрүг инспекцияларынга ында удуртур органнар чогуур дуза чедирбейн келген. Сүт-Хөл, Чаа-Хөл, Кээ-Хем, Тожу, Мөңгүн-Тайга районнарда инспекциялар ажылдаар оран-савазы чок, оларны дериг-херекселдер, автотранспорт-биле хандырбаан.

Үндүрүг инспекциязының шугумунда чамдык ажылдакчылар, тускай экономист болгаш бухгалтер мергежил чок, ындыг болганда оларны өөредир талазы-биле онза кичээнгейни салыр ужурлуг. Чамдык ажылдар бар-ла харын, ынчалза-даа, эрттирип турар семинарларның шынарын экижидер, ону дээштиг, ажыктыг болдурары эргежок чугула дээрзин санал берген эштер айыткан.

Республиканың база районнарының-даа үндүрүг инспекцияларының ажылы чонга эки-ле билдинмес, ылангыя хыналдаларның түңнелдерин парлалгага чырытпас, ону ажык-чарлыг болдурбайн турары канчап-даа шын эвес. Үндүрүг төлээринден дадагалзаар, харын ону чажырар улусту өскелерге кичээндириг кылдыр чарлаар ужурлуг. Ооң аңгыда буруулугларны судка көөрү-биле кандыг хемчеглер ап турарыл? База-ла ажаа эвес айтырыг.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, үндүрүг инспекцияларының ажылының үг-шиини тода ажылдап кылбаан, ынчангаш ол талазы-биле харын хоойлу херек боор турар.

Дээди Советтиң Президиумунуң бо хуралынга саң-хөө, банк ажылдакчылары, районнар Советтериниң даргалары база олурушкан. Үндүрүг инспекциязының ажылдакчылары улус депутаттарының чер-чер Советтеринге келбес, боттары-ла аңгы чоруп турары шын эвес дээрзин айыткаш, Улуг-Хем райсовединиң даргазы Б. С. Седей санал бергеш, өске өөрүнүң база өмүнээзинден инспекторларны кады ажылдап көрээлинер деп кыйгырган. Бо албан чери саң-хөө органнары-биле харылзаа чок. Шупту демнежип ажылдаар тургаш, мындыг чүк-бидаргай боорга, ажыл канчап-даа бүтпес ийин.

Тус чер чагыргазының чамдыктары, районнар Советтери үндүрүг инспекцияларын база тооксавас чоруун барымдаалааш, оларны хүндүлээрин, оларга даянып ажылдаарын негээри-биле кады оларга дузалажырын Тыва Республиканың бюджет-саң-хөө комитединиң даргазы К. Х. Шавыраа хуралга чалаткан хоорай база район Советтериниң даргаларын кыйгырган.

Республиканың үндүрүг инспекциязының начальнигиниң ажылының стилинде болгаш методунда четпестер барын санал берген чамдык эштер айыткан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму республиканың үндүрүг инспекциязының ажылын четпес деп көрген болгаш ооң ажылынга дузалажыры-биле Россия Федерациязының Күрүнениң үндүрүг инспекциязын дилээр деп доктаалда айыткан.

Седен ХЕРТЕК.
Тыва Республиканың Дээди Совединиң парлалга секретары.

ЧАА КОМИССИЯ ТУРГУСТУНГАН

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА). Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле чаа комиссияны Россия Федерациязының Президентизиниң чанынга тургусканс. Ооң кол сорулгалары: бүгү социал бөлүктерге, политиктиг партияларның болгаш хөй-ниити шимчээшкиннериниң төлээлекчилеринге удур угланган политиктиг репрессияларны өөренип көөрү.

Чаа комиссияны тургузар дугайында Чарлыкка Россияның Президентизи Борис Ельцин ат салган.

Комиссияның даргазынга А. Н. Яковлевти томуйлаан.

Тываның комсомол шаңналының лауреады, чурукчу

Сарыг-оол Шожут-оолович
СААЯНЫҢ

элекке мөчээни-биле холбаштыр Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму болгаш Чазаа ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

КОНСЕРВАЛЫГ ОРБАС БИС БЕ...

Бистиң республиканың рынок харылзааларынче шилчилгезиниң программазы, улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга реформаларны улам ханыладыры дээрге-ле, экономиктиг харылзааларны чаартырының программазы боор турар. Рынокче шилчилгениң программазын хүлээп алгандан бээр ындыг-ла кончуг үр үе эртпээн. Ынчалза-даа рынок экономиказынче шилчилгениң талазы-биле чамдык чүүлдер бистиң республикада кылдынган. Аъш-чем болгаш оонуң херегле барааннарын бүдүрүп турар адырларга бөгүн ханы чаартылгалар эргежок чугула боол келген. Ооң кадында акшаны боттарывыс ажылдап ап, бодувустуң бүдүрүлгевисти калбартыры эргежок чугула боол келген.

Чогум-на ынчангаш экономика айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаа бо чылдың ноябрь төнчүзүнде республика чөвүлел хуралын эрттирди. Экономиктиг реформаларны ханыладырының база Тыва Республиканың экономиказын структура талазы-биле эде тургузарының программаларын ол хуралга чугаалажып көрген. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак экономиктиг реформаларны боттандырып чорудар талазы-биле бирги ээлчегде ап чорудар хемчеглерин болгаш моон соңгааргы сорулгаларын ол чөвүлел хуралдың киржикчилеринге тода тайылбырлап берген.

Кызылдың эът комбинады аъш-чем бараан бүдүрер талазы-биле улуг бүдүрүлгелерниң бирээзи. Рынок харылзааларынче шилчилгениң үе-чадазында бүдүрүлгени калбартыр дээш канчаар ажылдап турарын чугаалап бээри-биле комбинаттың директору Василий Монгушевич САЙНИТ-биле ужуражып, ооң ажылдаар кабинединге кожа олуруп алгаш, чугаа кылган мен. Мээң салган айтырыгларымга ол мынчаар харылаан.

— Экономика айтырыгларының талазы-биле болган чөвүлел хуралга республиканың рынок харылзааларынче шилчилгезиниң чаартынган программазын чугаалажып көрдү. Ол хуралга бодуңар база киржип, санал-оналыңарны чугаалаан боор силер. Черле ынчаш комбинадыңар дугайында солуннуң номчукчуларынга таныштырып көрүңер, Василий Монгушевич?

— Ийе. Ол чөвүлел хуралга кириштим. Болум хуумда бистиң эът комбинадын эде дериир дугайында саналымны бээш удур-ла киирип каан турган кижи мен. Мээң ол саналымны республиканың рынок харылзааларынче шилчилгезиниң чаартынган программазында киирип каан чорду. Ол хурал кончуг ажыктыг хурал болду. Черле ынчаш бистиң комбинатты эде дерип, чаартпас болза хоржок апарган. Бистиң саналывысты өөренип көргеш, чаартынган программада киирип кааны кончуг-ла эки болду.

Эът комбинадының дугайында кысказы-биле чугаалаарга мындыг. Комбинатты 1963 чылда ажыглалга киирген. Келир чылын 30 чыл болур. Бажың-балгадывыс-даа ажыглап турар дериг-херекселдеривис-даа 70 хуу хире эгижиреп келген. Бичии-даа турууушкун чок ажылдап кээрге, кандыг-даа быжыг чүве элеп-ле кээр болгай. Амгы үеде кол-ла кичээнгей салып турар айтырыывыс комбинатты амгы үениң технологиязынга дүүштүр канчап эде дерип алыры. Ону эде деририниң санаашкыннарын кылып алган улус бис. Ол үш чадалыг чүве. Бирги чадазында кол-ла сорулгавыс соодукчу тудуп алыры. Ооң тудуун күрүнениң «Тыва тудуг» аренда-кооператив каттыжыышкыны кылып эгелей берген. Орта 1200 тонна эът шыгжаар. Ооң тудуун дүрген темпилиг туттунуп тур. Ийиги чадазында эът, чаг аймаа шыгжап кадагалаар, ону кылыр улуг цех тудар. Орта мал согар, субпродуктулар, ижин-шөйүндү кылыр цехтер турар. Үшкү чадазында колбаса кылыглары бүдүрер цех тудуп алыр бодалдыг.

Ажылчыннарывыстың ажылдап турар шөлү нормага дүүшпейн турар. Чүгле ажылдаар шөл талазы-биле алыр болза, ам-даа 2000 ажыг дөрбелчин метр шөл чедишпес. Мал согар цехте ажылдап турар ажылчынга норма ёзугаар бир операция кылырынга 1,5 метр шөл херек боор чүве. Ам шөл чедишпезинден сыңмарлажып турар-дыр. Амгы үениң технологиязынга дүүшпейн турарындан чарыгдалывыс-даа, чидириглеривис-даа хөй боор турар. Ынчангаш амгы үениң негелделеринге таарыжыр цех тудуп алыр дээш кызыдып турар ужурувус ындыг.

Колбаса кылыглары бүдүрер цехтиң тудуун эгелээрин манап чытпас дээш, боттарывыстың күжүвүс-биле ажыл-агый аргазы-биле эрткен чылын-на ону тудуп эгелей берген улус бис. Анаа чүгле колбаса кылыр эвес, кедизинде барып орта консерва бүдүрер сорулга-биле тудуп турар бис. Бо рынок үезинде ол-бо черлерден консерва дилеп деп чүве база берге болгай. Ону бодааш, колбаса, консерва бүдүрер цехтиң төлевилел-смета документизин эрткен чылын кылдыртып алгаш, тудуп эгелээнивис ол.

Кызылдың эът комбинадының директору-биле интервью

РЫНОК ЧЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

Бир эвес ол цехти тудуп аптар болзувусса, чижеглеп санаарга, чылда 1 миллион лааза консерваны бүдүрүптер арга тургустуна бээр. Ону элээн туда бердивис. Хамык тудуг материалдарының, ону тударының өртээ улгады бээрге, бо чылын аңаа күш четпейн бардывыс. Ынчалза-даа колонкалар, ригельдерниң өртээ чиик турда-ла 70 хуу хире тыптынып алган улус бис. Ону канчап дүрген тудуп алырыл? Экономиктиг реформаларны бистиң республикага улам ханыладырының программазында бо тудуг харын кире берди. Экономика талазы-биле күрүне комитетиниң удуртукчулары-биле бо талазы-биле чугааны кылып турар улус бис. Олар бисти деткип турар.

«Силерниң консерва кылыр цегиңерин туттуп берээл» деп санал киирип турар черлер-ле хөй. Кызылда амгы тон даараар фабрика тудуунда ажылдап турар «Братск-ГЭС» тудуг трестиниң тудугжулары безин «Силерниң ол цегиңерин туттуп берээл. Ооң бүдүрген продукцияңарның хуузун алыыл» деп санал база киирип тур. Чоокта база Кыдаттан консерва кылыр цех директору кижи чорду. Ол база-ла бодунуң дузазын көргүзүп болурун чугаалааш баарды. «Киирип алган орулгаңарның каш хуузун биске бергейле силер» дей каапкаш барды ыйнын. Мен бодаарымга боттарывыстың күжүвүс-биле тудуп алганывыс-ла дээре ыйнаан. Россияның регионнарынче албан чорудуп бээр эъдивис бар болгай. Ону чедирер черинге чедирип бар чыдырып-да-ла, орукка шыпарын оскунуп, чиде-даа бээр, оор алгаш-даа баар-дыр. Бир эвес ол чорудуп турар эъдивистиң оруунга консерва кылгаш чорудар болзувусса, ол черле кедилиг хире. Консерва 7-8 чыл иштинде үрелир эвес. Ынчангаш консерва кылыр цех тудуп алыры чугула боор турар. Ынчан консервалыг орбас бис бе?

— Номчукчуларга солун боор чадавас. Бо чылын чеже тонна эът хүлээп алыр турган силер? Ам хүлээп алганыңар кайы хирел?

— Бо чылын 7900 тонна эът хүлээп алыр турдувус. Биригээр чугаалаарга, дужааган малды соккаш, ол хире эът алыр ужурлуг улус-тур бис ыйнын. Эрткен он айларда хүлээп алганывыс 4100 тонна. Шыгжамырга 480 тонна эъдивис турган чүве. Мал согар сезон чедип келирге, соодукчуларны костаары-биле 230 тонна эъттиг Черногорскиде соодукчуда барып шыгжап кагдывыс. Оон аңгыда Минусинск хоорайда бистиң соодукчувуста 250 тонна эътти шыгжап каан бис. Малды массалыы-биле сога берген үеде бистиң соодукчуларывыска сыңышпастап туруп бээрге, ол черлерде аппарып шыгжааныывыс ол. Ол эътке кым-даа дегбес. Бистиң Тываның эъди-дир. Мында соодукчуларывыста амдызында 600 тонна эът бар.

— Журналистер черле ындыг улус болгай бис. Айтырбас-ла айтырыывыс чок болур. Районнарга бо-ла чеде берген, совхозтар директорлары-биле бо-ла чугаалажы берген турар. Чамдык даргаларның чугаазын дыңнаарга, малды хүлээп ап турар өртек эвээш дээш, чамдык ажыл-агыйлар эът комбинадынга мал дужаар хөңнү чок болу берген болгулаар чүвел. Бо дугайты чүнү чугаалап болур силер?

— Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыы бар. Ында мынчаар айтып турар. Садып турар кижи болгаш садып алыкчы өртектерни аразында дугуржуп тургаш доктаадыр. Ону өске кым-даа доктаатпас. Ону дугурушкан өртек дээр. Бо чылдың февраль эгезинде республиканың ажыл-агыйларының удуртукчуларын Көдээ ажыл-агый министерствозунга чыып алгаш, чугаа кылган чүве. Ынчан дугурушкаш, түр өртек доктаадып каан турду. Ол хуралга мен база киришкен мен. Ынчан ол доктааткан өртекке шуптувус чөпшээрешкен улус бис. Ол өртектер ёзугаар бөгүнге чедир малды хүлээп ап тур бис.

Малды дириг деңзизи-биле хүлээп ап турар-ла болгай бис. Бода мал-дыр. Оон 1 килограммын хүлээп алыр өртээ ортумаа-биле 27 рубль. Оон кырынга күрүне дотация кылдыр 1 килограммга-ла 31 рубльди немей төлеп берип турар. Кывар-чаар материалдар чарыгдалы дээш 4 рубль 50 копеекти база немей төлеп берип турар. Ынчап келирге бир килограммның өртээ 62 рубль чедип турар. Чижээ, дужааган инектиң дириг деңзизи 400 килограмм болган дижик. 400 кг × 62 руб = 24800 рубль болур ышкажыл. Ындыг чугаа-сотту мен база чеже-даа дыңнаан мен. Мен бодаарымга чамдык ажыл-агыйлар удуртукчулары чүгле эът комбинадынга дужааган өртээн санап алгаш, дужаар өртек чиик деп билип турар чадавас-тыр. 1 килограмм дужааган эът дээш (дириг деңзи-биле) күрүнениң банк таварыштыр төлеп берип турары 35 хире рубльди чедир санап албайн турарлары ол боор. Өртектерни рынок шиитпирлээр апарган шаг ышкажыл. Оон эртер харыывыс бар эвес. Сөөлүнде хүлээп алган өртектер рыноктуң амгы негелдезинге дүгжүп турар деп бодаар-ла кижи-дир мен.

— Национал чемнер — кургулдай, чөреме, хан кылыр цегиңер бар дээр болгай. Аңаа бүдүрген продукцияңарны каяа, канчаар садып турар силер?

— Ийе, ындыг цегивис бар. Хүнде 200-300 килограмм кургулдай, чөреме, хан кылыр цегивис бар чүве. Хой бажын өрттеткеш база садып турдувус. Чонуң алыры кончуг. Чайгы үеде бо продукцияны садары дег шүүттүг чүве чок чораан. Садыгларга бээрге, ол албас. Боттарывыс машинага чүдүрүп алгаш, садып-даа турдувус-ла. Ам харын Лопсан-чап биле Кечил-оол кудумчузунда автобус доктаамының чанында садыг ажыдып алдывыс. Ам ында садып тур бис. Садып алыкчылар ам-даа хөйнү эккеп садып туруңар деп дилеп тур. Оон аңгыда хоорайның дөрткү микрорайонунда ногаа баазазының садыы турган бажыңны берди. Ында бүдүрүлге, албан черлериниң база чонуң чагыын ёзугаар эът, колбаса кылыглары садар магазин ажыдып алдывыс. Биске ол база-ла эвээш. Эът продуктулар садар магазиннерни ам-даа хөйнү ажыдып алыр болзувусса биске-даа, чонга-даа эки чүве-дир ыйнаан. Күрүне өнчүзүн эргелеп башкарар комитет «Саян» универмагтың чанында складтар турган черден бир чер берип тур. Орта база садыг ажыдар бис. Ону чаа, 1993 чылда ажыдып аптар боор бис. Орта эът, колбаса, субпродуктулар, национал чемнер — кургулдай, чөреме, хан садар бис. Кысказы-биле чугаалаарга, Кызылдың эът комбинадының амгы байдалы мындыг-ла-дыр. Ынчангаш рынок харылзааларынче шилчилгениң үе-чадазында кол-ла чүве бот-идепкейлиг, тывынгыр ажылдаарывыстан хамааржыр апаар.

— Кожа олуруп алгаш, ижин-кара чок чугаалашканывыс дээш четтирдим, Василий Монгушевич!

Манай-оол ОЮН
чугаалашкан.

ПОВАР

• • •

Улуг-Хемде Шагаан-Арыг хоорайның төвүнде «Шайлаарак» чемненилге черинин поварлары бот-орулга-чарылга аргазы-биле ажылдаарынче кирген. Олар чемни амданныг кылдыр белеткеп кылырынче кичээнгейни салып турарын ол столоваяның повары Светлана Салчак чугаалап турар. Ажылга олар даң бажында келирлер. Кежээки шактарда эртенги чемнерни база белеткеп каарлар. Шагаан-Арыгның тудугжулары, шеверлекчилери, башкылар, эмчилер-даа моон кээп чемненирлер. Амданныг чемниг «Шайлааракта» эрткен-дүшкен хамык чон база кээп шайлаарлар.

«Шайлааракта» Ыдыктыг башкывыс Далай-Лама база шайлааның хамык улус билир. Бедик хүндүткелдиг, оран-делегей чергелиг башкы кижи улуска үлезип алгаш, бөже кирген үеде маңаа бүгү кожууннарның улузу кудумчунуң ийи талазын дүргаар турупкан болгай. Повар Светлана Салчактың (ЧУРУКТА) ажылдаар столоваязы [illegible] хүндүлүг чемненилге чери болур.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

• • •

КЫШ: улуг шылгалда

ХООРАЙДАН КЕЛГЕН МАЛЧЫННАР

Менгити биле Серекмаа ирей-кадай арат ажыл-агыйга кирери-биле бүгү документилерин үш хуу парлап, белеткээш совхоз директорунуң адын салдырары-биле ооң столунуң кырынга салган. Документилерни директор чүгүртү номчааш: «Чагалай-Аксын берип шыдавас мен, тарылга, сиген өлү» дээш, Орбажык Караевич, Менгитиже чиге көрген.

— Чагалай ыяш ажыл-агыйның черинии-дир, оон даамылы — Виктор Александровичиниң адын салгаш, таңмазын баскан документизи бар — дээш, Менгити саазыннарже дап берип чорда, директор чугаалаан:

— Ийе, көрдүм, ол черниң-даа болза, шаандан тура бистиң совхозтуң малчыннарының чайлаар, күзээр чери, берип шыдавас мен — деп база катап бадыткааш, бажын чайгааш, кирбей кара салын агбайты хүлүмзүрүп каан.

— Билдингир-дир. Кара-Хемниң биске аазааш, Кара-Сугда кыштаглыг Дааш-оолга база бериптинер. Оон ыңай кижи эпкы дег чер чок — деп, Менгити чугаазын дооспайн чорда-ла, Серекмаа үне кирген:

— Бисти хоорайдан келген улус дээш, өскелээр даргалар-дыр ыйнаан бо, «аратка» кирер дээн улусту чер-биле кызаавас деп доктаал-шиитпир база бар болгай, үстүкү черлерге, харын Президентиге-даа чеде берзе чүл?..

— Че, чоор сен, аваазы, чарыш-чаалыга хөңнүм чок, өскээр кажже бергей бис ээн, Каа-Хем районда база эки черлер бар, шынап-ла, бо совхозтуң чери кызыы, малы хөй-дүр — дээш Серекмааже Менгити көрген, бирээзи бажын согааш кылган. Ирей-кадай директор-биле байырлашкаш, үнүп чорупканнар.

Ам канчаарыл деп айтырыг чайгаар шыгыызы-биле үргүстүнүп келген. Арат ажыл-агыйынга кирер дээш совхозтуң кодан хоюн база дужаапкан, каяа кыштаарыл, хуу малының өзүп турары база кончуг, хоорайдан кылдыр садыпкаш, хоорайынче кире бээр дээрге, ол хире өстүрүп алган малы [illegible] Кызымаа уруу, [illegible] Кежээки чем үезинде чугааны Серекмаа эгелээн:

— Таныш-көрүш база херек болдур ыйнаан, Сергей Седен-оол «Совет Тывага» турган болза, бисти дораан көжүрүп алыр... деп чорда. Менгити үне кирген:

— Ооң чоогунда «Бурунгаар» совхозтуң девискээри делгем, тараа, сигенниг, кат-чимистиг Бүрен-Хем база бар болгай...

— Совхозтуң директорун таныыр сен бе, эжэй? — деп, уруу Светлана айтырган.

— Чок, уруум.

— Бо ашакты таныывас кижи кайда боор, каяа-даа бээрге даргалар таныыр, кырган кижини хүндүлээр боор чүве-дир. Че харын, таныыр-таныывазы хамаан бе, кадарчылар тыптыр эвес, өглүг, дем-бүлелиг улусту кайы-даа совхоз хүлээп алыр-дыр ыйнаан, даарта даң бажында Бүрен-Хемче хаптар-дыр — деп, Серекмаа үзе шиитпирлээн.

..Эртенгиниң сес шакта ирей-кадай директорнуң кабинединиң эжиинге ажыл хуваалдазының төнерин манап турда, эжик бир ажыттынза бээр аразында Менгити көөрге, аллан-дөртке хүрежип, шүглүп-даа чораан мөге Моңгуш дөрде стол артында олурган.

Ийет, директор ол-ла-дыр деп билип каан. Хуваалда төнген соонда ажылынче далашкан хөй кижи мурнуун былаажып үнүп турган. Оларның аразындан шаанда «Шын» солунга кады ажылдап чораан журналист эжи Валерий Мольби Менгитиниң холундан сегирип алгаш мендилежип, кандыг херектиг чоразын айтыргаш, директорже ирей-кадайны сөөртүп кирип берген. Директорга чугаа кыска болган. Үш хонгаш көжүрүп алыр, үш машинаны бээр болган.

Ирей-кадай аалынга келирге кара баштыг улуг хоюн адыг чип каглы деп кадыызы Ховалыг ааллан ырак эвесте шет аразында хойнуң тулуптай сывыра соп каан кежин, дуюгаларын барып көргүскен. Хомуданчыг болбайн канчаар!

Менгитилер ам «Бурунгаар» совхозтуң бир кодан төрүвес тогду хураганнарын, бир ыдыын хүлээп алганнар. Он шаа хонганда ак майыктыг доруг аъдын оор аппарган, хавал чадаг арткаңнар. Ол-ла хүн кожазы Эрестиң чиик машиназы-биле Сарыг-Септиң шагдаа[illegible] кирген, шагдааның оперативтиг бөлүү — үш кижи келгеш өртегге турган аътты оорнуң алган черин, кайнаар чоруткаанын бижип, чуруп алгаш чорукан соонда сураг барган.

Октябрь айның бирги хүнүнде бригадир Даниил Караоолович малчыннарны Хаттыгбай-Аксында улус кыштавааандан бээр сес чыл чеде берген эрги кыштагже Менгити сугну көжүрүп каан. Кагдынган кыштагның септелгези улуг. Кажаа бузук, өдээ коптартынмаанындан дээвиирде чеде берген, чуртталга бажыңның чүгле ханазы арткан. Малчыннар боттарының күжү-биле чурттаар кажаак бажыңны оон-моон чыгдынып тургаш малгаштап, чугайлап, септеп алган. Хой кажаазының көржениин коптаргаш, боттары күш четпейн, школачыларның дузазын дилээн. 9-10 класстарның чээрби ажыг өөреникчилериниң директорну ажыл-агый талазы-биле оралакчызы база хой бригадиры баштап алгаш шеф-биле бир хүн чүгле чоотуның хээр аргалыг болганнар. Малчыннар боттарының котин дөгергеш, кудурууңга чыдыр шуптузун дилип чемгерип, өөрүп четтиргенин илереткеннер. Дараазында шефке контораның специалистерин, албан-хаакчыларын бригадир биле кады Совет даргазы баштап алган кээп, бир метр хире кылын көржениин ширтектер дег кылдыр ойгаш, кажаазынга чыдырып каан чылазын көөрге, кара-хара хавлаглап, харын-даа көрүштүг, канчап ону чыдырганын кижи кайгаар.

Бак чүве болур дээрде, чайгаар иттирип бээр дээри ышкаш, октябрь сестиң хүнү — кырганнарның көрүп көрбээни [illegible] хүн болган. Чүл дизе Менгити хоюн [illegible] бажынче [illegible] кадарар чаны-биле ам база аңаа кагарган, хүн ажып чорда [illegible] хойларны чүк быдаар дыып маңнашкан турган. Алгырып-кышкырып чүгүрген. Мөзүр хавлаглыг, саргыяк [illegible] кыраланнар, чоогаларга тарай маңнашкан хой аразында бир хүу чүве шывылдыранайнып, кырлан артынче ажа халаан. Соондан шешпүртүп чедип көөрге, боостаазы кызыл тал болу берген хойлар бо-ла таваржыр болган. Аргатан бөрүге сывыртатнаш, хойдукан хойларны арай боорда бөлүп алгаш, аалга дүне келген. Ай чырыында кажаалааш, санаарга, боттарының үш өшкүзү чок, совхозтуң чеди хоюнуң боостаазын чара соп четтигипкен болган. Менгити Серекмаадан аарышкылыг чемени дыңнаар ужурга база таварышкан. Ынчалза-даа айыылды болур ужурлуг турган таварылганы чайладыптар арга чок болганда канчаптар деп, Серекмаа чадаарда бодун оожуктуруп химиренген: — Мал азырап чораан улуска каража турар-ла ыйнаан, хойга кокай халдаарга, өжежип өзер чүве дээни кай.

Уйгу чок ол дүннүң даң хаязында ужелээн өшкүлерин дилеп чорупканнар. Даңның бажында улуг хая баарында сөөскен аразында бирээни, оон артында ийини чип каапкан, чүгле баштары, сөөктери чыткан. Хирези бодаарга чаңгыс бөрү эвес дээрзи илден. Боолуг чүве болза, ол секке кедезе, бөрүлерни узуткап каап болур турган.

Хөөкүйлерниң бодалынга чүү кирбээн дээр:

— Кадарчыларга бөө бербезиниң хайы бе, кара сагыштыг кадайлар каргыжы бе, Ыдыктыг Далай-Ламаның йөрээли бисти ойган бе деп бодал Серекмааның бажының иштинден ыравайн турган. Менгити ында-хаая таалайның такылдап, бодун кончуттунуп каап, он ийи харлыг Орлан-оол өшкүлерин кээргеп, кокаараарга хорадааны чугаалап чораан.

Дүште совхоз директору чедип келген. Менгити багайтыг мендилешкеш, ыыт чок, парук ырутлар дег турган. Ковгунаг болуушкунун Серекмаа диттип тайылбырлаан. Алексей Хулээвич хойларны көргеш, ажырбас хойлар-дыр, ынчалза-даа диш балыы кавыынныг, кыжын дөмей-ле баксыраар, оон орнунга ам дөгергилээш, складка дужаапсыңарза эки боор дээш, чоруй барган.

Хоорайдан келген малчыннар амгы үеде кыштаан бүрүн септеп, чылыглап алган, боттарының күжү-биле үш машина сигенни эккеп алган. Совхозтуң удуртукчу даргалары, мал эмчилери оларны эргип көрүп, дузалажып, дээп машина сигенни-даа дужуруп берген. Оруу ажыттынарга, ол чарыктан саваңы ам-даа дужуруп бээрин аазаан.

Малчыннар кышка белен бис деп санап, ам бар турган малын маңнын кыл ажырары-биле [illegible] ажылын планнап алганнар.

Саая БЮРЬГ.

ИДЕГЭЭР МЕН

«Бай-Тал» совхозтуң малчыннары Сырбык биле Шойгу Моңгуштар ниитиниң малын кадарганындан бээр ам таптыг-ла 26 чылдың иштинче кирипкеннер. Бо чылын оларның кодаанында төрүүр 400 хой бар. Эрткен кыштаглаашкынның түңнели-биле малчыннар чүс хойдан 80 хураганны камгалап алганнар, бир хойдан ийи килограмм дүктү кыргаан. Эрткен кыштаглаашкын элээн нарын эртсе-даа, олар кызымак болганнар. Ам база бир чымыштыг сезон эгелээни бо. Олар аңаа багай эвес белеткелдиг киргеннер, боттарының күжү-биле 30 тонна сигенни кезип белеткеп алганнар. Чаш хураган адаанга тегер кургаг өдекти база белген. Ындыг болганда, хоочун малчын өг-бүле кызымаан, ажыл-ишчизин бо кыштаглаашкынның түңнели-биле ам база көргүзер боор деп идегээр мен.

Делгер КАН-ООЛ.
Бай-Тайга район.

ТҮҢНЕЛДЕР МЫНДЫГ...

Таңды районнуң ажыл-агыйлары бо чылдың хову ажылдарының түңнелдерин үндүрген.

Соок болгаш каңнаашкынның чыл база дужут ажаалдазының мурнунда улаштыр чагган чаъс-чайык багай салдарны чедирген болгаш совхозтарның тарылга шөлдери дужут бээр арга чок болганындан үндүр бижээни хөй.

Ылангыя С. Тока аттыг совхоз, «Шанган» акционердиг ниитилел болгаш «Межегей» коллективтиг ажыл-агый элээн хоранага таварышкан. 3 гектарда тараан картофельди ажаап арга чок болган.

Бо бүгүнүң түңнелинде район бо чылын ниитизи-биле 23 муң 530 тонна тараа культураларын ажаап алган. Ол дээрге планнап турганының чүгле чартыы болуп турар. «[illegible] хлеб» — картофельдиң 1798 тонназын ажаап алган. [illegible] 70 хуу. Оон аңгыда 117 тонна [illegible] ногаа аймаан өстүрген.

СЕРЕМЧИЛЕЛДИГ, ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ БОЛУР

● АБАКАН — КЫЗЫЛ ОРУУНГА БАРЫК ҮШ ХОНУК АРГЫЖЫЛГА ЧОК ТУРГАН...

Бо чылдың ноябрь айның 20-ден эгелээш каш хонук дургузунда Саян сынынга улуг хар чаггаш, Тываны Саян ындыында черлер-биле харылзаштырып турар ийи улуг оруувустуң бирээзи — Саян автотрассазынга орук харылзаазының үзүлген турганын республика солуннарынга моон мурнунда бижээн турган.

Ынчан ол орукка, шынап-ла, улуг айыыл-халап болур часкан. Ол хүннерде Саян кырынга моон мурнунда чылдарда кажан-даа көстүп көрбээн улуг хар чагган. Сын кырынга чагган харның кылыны барык ийи метр чедип турган, а тейге ээлээ черлерге бир метр хире хар дүшкен. Улуг хар чаап эгелээрин билек, орук улузу дүн-хүн чок кызып ажылдап турзажок, улуг харга күш четпээн. Танзыбей — Буйба аразының оруун аштап чадап турда, үш кезек черге хар көшкке баткаш, машина оруун дуй чыдыпкан. Ынай-бээр шуушкан машиналар харга муңгаштаалып турупкан — чамдык черлерге 50—60 чедир янзы-бүрү маркалыг автомобильдер орук дуглаар тыралы берген. А Буйба станциязының чоогунга долуп уруглап олуруп алгаш, Абакандан Кызылче чоруп орган «Икарус» харга моондакталгаш, турупкан. Ол автобустуң башкарыкчызы хоочун болгаш [illegible] А. Н. Романенко демир-туун тудуп алгаш, улуг харга оруктуң ол-бо талазынче кылаштап, солярка дилеп ап тургаш, [illegible] автобустуң моторун [illegible] Абакан — Кызыл аразының оруунга [illegible] бензин, солярказын ап алгаш чоруур ийик.

Орук ажылдакчылары чежемейниң-даа кызып ажылдап турзажок, улуг хар оларга алыспаан. Орукка барык үш хонук машина-балгат аргыжып шыдашпаан. А ол-ла чүве ындыг берге байдалдың, оза болуушкунунуң дугайын ол хүннерде орук ажылдакчыларындан кым-даа чазакка дыңнатпаан. Чазак ол дугайында медээни үш дугаар хонукта дыңнап кааш, ам кээп далаштыг хемчеглерни алган. Тываның оралакчы президентизи А. А. Мельников ындыг медээ кээри билек, транспорт болгаш орук черлериниң, автоинспекцияның, хамааты камгалалының харыысалгалыг ажылдакчыларын чыггаш, дол-дораан тодаргай хемчеглерни ап тургаш, орукту ажыдарын, ында байдалды тодаргайы-биле хынап көөрүн даскан. Кайы участокта хөй машина чыглы бергенин база бирги ээлчегде, автобустарда кижилерниң кандыг байдалдыг турарын хынап, оларга дуза көргүзери-биле аъш-чем, эм аймаа чүдүрген вертолётту база ужудуп чоруткан.

Саян оруун аштаары-биле олче өске бүдүрүлгелерниң, организацияларның күштүг машина-техниказын мобилизастаан турган. Бо бүгүнүң түңнелинде орук ажыттынган, транспорт шимчээшкини эгелээн. Ындыг болзажок бо орукта байдал ам-даа нарын. Орук кыдыынче чайладып аштаан харның бедии ийи метр ажыг хөртүктелип берген, а чамдык черлерни автомашиналар маңнажып тургаш, чүгле чаңгыс талалап эртип турар.

Чоокта чаа болган Чазак чөвүлелиниң хуралынга бо айтырыгны баштайгы хыналдазының түңнели-биле чугаалашкан. Орук ажылдакчылары кыштың берге байдалдарынга кеппес белеткенген бе? Бо хире улуг хар кыш эгезинде чааптар деп чүве билбейн турган бе база орукчуларның ажылынга чүү чүве шаптыктап турганы дээш черге [illegible] айтырыгларны аңаа сайгарып көрген. Ынчангаш ол хуралга Кызыл — Абакан аразының автооруун харылап турар орук участоктарының инженер-техниктиг ажылдакчыларының болгаш республиканың автоорук черлериниң харыысалгалыг ажылдакчыларының [illegible] тайылбырын, сакал-оналын алган. Тываның автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкынының начальниги В. Трофимов тайылбыр бергеш, машина-техниканың эргижиреп баксыраанындан база кывар-чаар материалдарның чедишпейн турарындан орукчулар улуг бергедээшкиннерге таваржып турар. Амгы үеде төнчүткен хандырылганы чок болдурганындан республиканың орук ажылдакчылары саң-хөө талазы-биле улуг бергедээшкиннерге таваржып турар. Ынчангаш республиканың иштики курлавырындан материалды болгаш акша-херекселди тускайлап бээриниң айтырыын тургустунуп келген. Кышкы үеде улуг оруктарже немелле машина-техниканы болгаш кывар-чаар материалдарны четчири-биле тускайлап чорутпас болза, бо хевирлиг айыыл база катап тургустунуп кээп болур деп чугаалаан. Начальниктиң ол чугаазында барымдаа бар. Ындыг болзажок ооң удуртулгазында турар салбырларның ажылы бир дөмей эвес боор турарын хурал демдеглээн.

Туранның орук-септелге-тудуг эргелелиниң начальниги В. Ворновских орукчуларның кайы хире бергедээшкиннерге таваржып турарын тодаргай чижектерге чугаалаан. Саян кырынга улуг хар чаай бээрге туранчылар эрес-шалыпкын ажылдаан. Бо эргелел Араданга чедир орукту харылаар хүлээлгелиг. Улуг хар чаай бээрге, кымның-даа айтыышкыны манавайн, Туранның орукчулары Танзыбей участоктуң ажылчыннарынга дузалажып кирипкен. Үш хонук улаштыр ажылдааш, Танзыбейге чедир орукту ажыткан.

— Бо таварылгада бисте бар бүгү техниканы хар аштаалгазынче үндүрүп болур турган бис. Кывар-чаар материалдарның чедишпес болганындан чамдык бульдозерлер, грейдерлер ажыглаттынмайн барган. Бистиң кол баазавыс Арадан суур. Ол суурнуң дизель станциязы чырыдып, чылыдып турар. Станцияга ажыглаар дизель маглозун республикадан-даа, Красноярскиден-даа биске бербээн. Машина, тракторга ажыглаар кывар-чаар материалдарның хөй кезиин суурнуң дизель станциязынга ажыглап турар бис. Бо айтырыгны Чазактан тодаргай шиитпирлеп бээрин дилеп тур бис — деп, ол түңнелинде чугаалаан.

Чазак чөвүлелиниң хуралы Саян оруунга болган бо таварылганы база катап хынап тодарадыр болгаш ындыг онза байдалдан чайлап алырының хемчеглерин ажылдап кылыр комиссияны тургускан.

Санаро МААДЫ,
«Шынның» корр.

КИЖИ ЧАҢЫ

Хире-хире
Кижи чаңын көрүп чораш,
Эге-ле хөк,
Элдепсинер, кайгаар-даа мен:
Ынакшаанда
Ыядырдан, ала-чайгаар,
Ыр-шоору
Ындынныг-ла куттула бээр.
Өөрээнде
Өрү шураар чыгыы турар,
Өпей ыры
Өртемчейже ужуга бээр.
Ажыл кылгаш,
Арта хөглүг, сергек чаннап,
Ажы-төлүн
Айга, хүнге дөмейлей бээр.
Мунгарааанда
Мүнчүлгаш-ла олуруп аар.
Ыыт чидер.

Ыглай кааптар, чанчаттынар.
Хорадаанда
Кокай кежи эштипкен дег
Кончуу сүргей,
Колдамнажыр чылдак дилээр
Ийи-бирин
Ижипкенде мырай хөктүг,
Суглук чок дег,
Чулчура бээр, шуугап үнер,
Сагыжынга
Шала кирбес кижи көрзе
Хоп-чип сактып,
Хомудалын коптара бээр
Кижи чаңын
Хире-хире бодап келгеш,
Тывар уу чок
Тывызыкка дөмейлээр мен.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ИШКЕШ ЧООРУЛ

Суксаанынга суксун болбас,
Сулараанга дуза катпас,
«Аза сартыы» ажыг сугну—
Араганы ишкеш чоорул!
Сөлгүзү бак амдан чокту
Сөңнеп, чашкан херээ-ле чүл?
Аазындан ээп өскен
Ак-ла сүдү чок-ла эвес!
Сарыг шайның үстүн чажып,
Сагыш хандыр аартап орза!

Хымызының кырын өргүп,
Хыын хандыр пактап орза!
Суксун чанган, дыжы ханган
Сула чаннап орбас-ла бе!
Аалынга, ажылынга
Амыр-дыштыг болбас-ла бе!
«Аза сартыы» — ажыг сугну,
Араганы ишкеш чоорул!

Сат БИЧЕ-ООЛ.
Сут-Хөл район.

СУДУР НОМУНДАН ЧАГЫГЛАР

«Оюн Дулгуур» чагып-сургап тур

Аажызы багай кижини кезет.

Кадын кижини албатың-биле дөмей сурга.

Каш-каш чылдың херээн чаңгыс хүннүң херээ ышкаш бодава.

Төрениң маңын, чааның маңын дөмей бода.

Бодунуң амыдыралын чер харавайн, өскелерниң үүлезинден чер ундаравайн чоруур болза, үстүкү улугларның чолуу чоок дээр.

Озал-ондак чок чоруур дизинзе, сеткил-бодалың шугдун.

Оожум, сула чоруур дизинзе, үең чорууң кичээн.

Хүндүс чоруур чорууңну дүне шугдун.

Аянныг, хевирлиг чорууңну чажырып каг, бөргүң иштинге сөзүң өрте.

Чааскаан олургаш, сеткилиңни шинчилеп бил, улуг, бичиниң сагыжын билдилии-биле углаттырып чор.

Сеткилдиң үнү улуг болур.

Хөй амытанга дузан көргүзүп чор.

Лама кижиниң эртеминде кээргээр сеткил шын.

Кадын кижиниң 15 эртеминиң иштинде чаагай сеткил аажок шын.

Хаан кижиниң 35 эртеминиң иштинде хайырлаар сеткил шын.

Дүжүмет кижиниң 9 эртеминиң 5-и шын.

Лама кижи чежемейниң-даа эртемге өөренип алза, шын чок болгаш кээргээр сеткил чок болза, сөң дуза чок.

Шын дуза чедирип чоруур кижини бактаар болза, үүлең бүтпес, холуң чавызаар.

Көрген ояар далажып чер бактава.

Корга бээрин ажыглап бил.

Өжээниг дайзынынга ханың чер көргүспе.

Бак сеткилдиг төрел-дөргүл дайзын-биле дөмей дээр.

Кым хоранныг болдур, чоок дээш ынакшыва.

Кым дузалыг болдур, ырак дээш чер ыглава.

Чөптүг чоруур кижини базынма.

Буруулуг чоруур кижини чер азырава.

Шын, меге, эки, бакты ылгап бил.

Биче сеткилдиг бол. Кижиниң нүүрүн көрүп чор.

Айыылдыг тамының хаалгазы хагдынмаанда, хилинчектен дүрген чайлаар херек.

Аданың чагыын чер утпа.

Бак кижини сургаарының орнуинга, боду сургаттынганы дээре.

Дайзын чок дээш бистиг мезини бодундан чер ыратпа.

Хоранныг-ла дээш, эки эжиңни чер сөглеве, манап билир херек.

Алдынны өрттедир болза, улам өң кирер.

Хөмүрнү чуурар болза, улам карарар.

Эки кижиге үнелиг сөс улам ажыктыг, бак кижиге ооң херээ чок, билбес мелегей тулупталыр.

Өске чүвени чазап болур, а кара чаңгыс бак кижини чер чазап, эдип болбаан.

Чамдыкта арага ишкеш найырлап, чыргап чоруур силер, ол болза аарыг кижиниң чыргалын күзээни-дир.

Мегечи кижи ада-иезин, дуңмаларын човаткаш, алызында барып бодунуң амы-тынын оскунар.

Даарта өлүр-даа болза, эртемге өөренгени дээре.

Бир эвес өөредилгези чок болза, соңгу назыны куруг авыяас болурун кичээн.

Эртемниг кижи өлүрүнүң мурнунда буянны кылыр.

Идегээн кижиңге сөзүң чер чажырба.

Идегээн кижиңге ылаптыг сөзүң чер сөглеве.

Чер, дээр дөмей үнелиг.

Бак кижиниң сөзүнге чер кирбе, баларлыг сугже малың чыгава.

Оглуң болгаш кадының-биле чер маргышпа.

Каралыг кижи-биле чер мендилешпе.

Эки эжиңге бак сөс чер сөглеве.

Шынынче чүткээн арын-нүүрүң чер сыкпа.

Ужуражып келгеш, чылдагаан чок черге баштай каттырба, ол сээң шынарың багын көргүскени ол.

Төрениң херээн көдүрүп чоруур болза, оон улуг күш болур.

Төрээн чонуң эдерип чоруур болза, хүндү улуг, аянныг болур.

Ону, мону ылгал чок азырап чоруур болза, хөй өөрлүг болур.

Нүүр-хүндүнүң чурумун сагып чоруур болза, түмен муңну ээлээр.

Ырактын кижизинге дуза чедирер болза, ады алгыыр.

Чоокку кижизинге дуза чедирер болза, эп-найырал болгаш күш немээр.

Хары черге арга-шыдалың бектен.

Бак төрелден эки чүткүлдүг хары кижи дээре.

Эгенчигиң билбес кадындан ыянчыгны билир шивишкин оон дээре.

Кадагалап шыдавас оглундан кашпагай кул дээре.

Харам сеткил дужак болур, кадыг сеткил чыда болур, кара сагыш хоран болур.

Бак кижиге кадыг сөс чер сөглеве, харын өжээн болур.

Мунгак кижи-биле демисешпе, ыянчыг болур.

Хопчу кижиниң сөзүнге ажынма, ажынып могаттынгаштың харын бодуң шугдун.

Бардам, бак сөстү каг, бак кижи дыңнаар болза, өжээн болур.

Оор ёзуну назынында кылба, ону эрте дээре үс.

Арыг чорукту кылганыңны бурган ышкаш дагы.

Лама кижиниң номнап кааның чер буспа.

Бичии болгаш күш чок кижилерни базынма.

Улугларны чер таварба.

Кырыырының мурнунда эртемге өөренир.

Аарыырының мурнунда кадык шаанда мүн буяныңны кичээ.

Хоозураарының мурнунда бай шаанда үүлеңни бода, эки ат ол.

Бүзүрелдиң дорт эжи — хоойлу-дүрүмнү сагыыры.

Өлүр кижи эки ламадан коргар.

Чоксураан кижи коданчы ыттан коргар.

Чон-биле чоруур болза, эки алдар-ат чедер.

Угаанныг кижини эртемге өөредири ажыктыг.

Хоозун күзелдер болгаш бодун мегелээр чоруктар коргунчуг, шынын чугаалаарындан коргары чүден өлүмнүг.

Бак кижиге чүве бүзүрээри — даштыг ховуда тарааны тараанынга дөмей.

Ажыг-шүжүг, өлүм-чидимден — кара дайзын оон дора.

Чырык хүн, чырык угаандан артык, эки эш база турар.

«Оюн Дулгуур» деп судурдан Мадон МОНГУШ, Оолак ТЮЛЮШ олар очулдурган.

ААДАҢ
Дыштаныр хүн арны

МЭЭҢ БОДАЛЫМ

Тыва Республиканың Йөрээл ырызының дугайында конкурска хөй-ле чогаалчылар, композиторлар киржип, боттарының чогаалдарын, бодалдарын, санал-оналдарын солун, сеткүүлдерге элбээ-биле парладып, радиога дамчыдып, телевизорга көргүзүп-даа келдилер.

Ону улуг кичээнгей-биле номчуп-даа, дыңнап-даа келдим. Мээң амы-хууда бодалым-биле, Йөрээл ырга кара чаңгыс чоокшулап кээп турар кижи — К. К. Кудажы болур... Ынчалза-даа, маргышканнар аразында Сарыг-оолдарның ады чок боол турары хомуданчыг. Ынчаарга кайын боор... Сарыг-оолдар кыдык чорбаан эрлер-ле болгай.

Ынчангаш С. А. Сарыг-оолдуң «Байлак чуртум» деп, хөйге билдингир, сураглыг ырызын үениң маңынга таарыштыр, эде кылгаш, йөрээл ырының сөзүнге ёзулуг-ла тааржыр боор деп санадым.

Салчак САРЫГ-ООЛ.

БАЙЛАК ТЫВАМ

Сөзү С. А. Сарыг-оолдуу (Салчак Сарыг-оолдуң таарыштыр кылганы-биле).

Көвей хемнер кедезинден чуглуп баткаш,
Хөглүг-омак, шимээн-дааштыг ырлап чыдар.
Эрте шагдан ызыгуурлуг малчын чоннуң
Эгээртинмес малдар сүрүү шыва берген.
Кожумаа:
Торгу-маңнык хээзи дег, чараш Тывам
Тодуг чоруум сенде болгаш ынак-тыр мен.
Чиндигир көк көктүг, шыктыг шынааларда
Аъттыг кижи көзүлбейн баар терең сиген
Чиргилчинниг, делгем улуг ховуларда
Алдын өңнүг арбай-тараа чалгып чыдар.
Кожумаа:
Күжүр чуртум, хостуг чуртум, каас Тывам
Күштүг чоруум сенде болгаш ынак-тыр мен.
Эртемденнер казар байлаан мактап ханмас
Эзим, каскаа — элик, хүлбүс турлаа болган,
Ажылчы чон, чурттаганың дынын туткан,
Амыдырал дүне-хүн чок хайнып турар.
Кожумаа:
Эртинелиг эки чуртум, байлак Тывам
Эрес-омаам сенде болгаш ынак-тыр мен.

УЖУРАЖЫЫШКЫННАР УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

Бии-Хем районнуң «Ээрбек» совхозтуң ажыл-ишчилери, ында школа башкылары культураның чырык, чылыг кедээ бажыңынга эрткен среда хүнүнүң кежээзинде арбын чыылган. «Шынның» чыл бурунгаар тургустунган «Солунчу» агитбригадазының киржикчилериниң болгаш журналистерниң номчукчулар-биле ужуражыышкыны ынчаа болган.

«Шын»—номчукчуларында

Совхоз директору Алаш-оол Монгуш ужуражыышкынны ажыткаш, «Шынның» кол редакторы, Тыва Республиканың улус депутады Владимир Чадамбага сөс берген. «Солунчунуң» киржикчилериниң болгаш номчукчуларга аалдап келген журналистерни чыылганнарга ол таныштырган. Республикада социал-экономиктиг байдалдың чамдык эң чугула айтырыгларынга доктааган болгаш 1993 чылга үткуштур солун чагыдылгазы канчаар чоруп турарын ужуражыышкын киржикчилеринге чугаалап тайылбырлаан.

Рынок харылзааларынче шилчииришниң бо берге үе-чадазында солун чагыдылгазы оожум чоруп келген. Амгы үеде, биригээр чугаалаарга, 1992 чылда 27 муң кижи «Шын» солунну чагыткан турган, а 1993 чылга үткуштур солунну чүгле 13 муң кижи чагыткан. Ынчангаш солун чагыдылгазын декабрь 15-ке чедир узаткан. Үе дыка эвээш. Неделя санында беш удаа үнер республиканың кара чаңгыс солунунуң чаа чылда чагыдарының (6 ай хуусаада) өртээн 200 рубль кылдыр доктааткан. Эрткен чылдаазындан элээн өскен. Ынчалзажок өске солуннарындан чиик: неделяда 3 үнер «Тувинская правда» солунунуң алды айда чагыдар өртээн 340 рубль кылдыр доктааткан болгай. Ынчаарга 1925 чылдан бээр үнүп эгелээн болгаш Тываның дириг төөгүзү болуп турар «Шын» солунну Ээрбектиң өг-бүле бүрүзү чагыдып алыр дээрзинге идегелди кол редактор илергейлээн.

Номчукчулар-биле ужуражыышкын үезинде айтырыглар болгаш санал-оналдар арбын болган. Ээрбек херек кырында Кызыл районнуң девискээри, ынчалзажок суур Бии-Хем районга хамааржып турар. Ооң уржуунда төп болгаш республика солуннарын, чоннуң чагааларын, өске-даа чүүлдерин Кызылдан тайга ажылдыр Туранга чедиргеш, Ээрбекке дыка саададып эккеп турарын башкы О. Оюн сеткил хомудаашкыны-биле чугаалаан. Почта чедирилгезин Ээрбекче Кызылдан дорт угландырар дугайында амыдыралдың бөдүүн айтырыын Тыва Республиканың улус депутады, харылзааның болгаш информатиканың Тывада күрүне бүдүрүлгезиниң (ХИКБ-ниң) удуртукчузу Д. Б. Чоксум чүге өөренип көрбейн турарыл деп айтырыгны Ээрбектиң хөй чурттакчылары салып турар. Телефон харылзаазы сөөлгү үеде дыка баксыраан, Ээрбектиң болгаш Кызылдың аразы чүгле 18 километр, а ол хиреде-ле телефон дамчыштыр Кызыл-биле харылзаа тударын бергедээнинин эвээш эвес ээрбекчилер хомудал-биле чугаалажып эгелээн.

— Бүгү солуннарны, журналдарны моон мурнунда чылдарда «Союзпечать» чери тарадып турган, а бо чылдан эгелеп ук чымыштыг ажыл харылзаа черинче шилчээн. А харылзаа болгаш информатиканың күрүне бүдүрүлгезиниң удуртулгазы солуннарны, сеткүүлдерни чоңга тарадырының, чедирериниң, харын солун, сеткүүл чагыдылгазының дугайында медээ алырының безин эптиг механизмин амга чедир тургуспаан чорук-биле «Шын» солунуң редакциязы ам-даа эптежип турары шын эвес-тир — деп, номчукчу К. Оюн ужуражыышкын эгелээр мурнунда-ла меңээ хомудап чугаалаан.

Республиканың школа амыдыралынга тураскааткан арыннарны моон соңгаар солунга ай санында доктаамал парлаары «Шынның» келир чылда планында көрдүнгенин Ээрбектиң школа башкызы О. Хертек бүрүн деткээн болгаш социал-педагогиканың айтырыгларынче, башкылал дуржулгазын нептередиринче, коммерсантылар ажылын чырыдарынче журналистерниң кичээнгейин угландырган.

Ээрбекти Кызыл районче шилчидер дугайында айтырыгны өөренип көөрүн шилчидерлээриниң амыдырал негеп келгени дээрзин номчукчу К. Саинчай демдеглээн. А чиижен садыглаашкынга удур угланган материалдарны солунга чүге биживейн турарын суурнуң чурттакчызы Е. Өпей-оол сонуургап айтырган.

«Шын» солунуң кол редакторунуң бирги оралакчызы Александр Дембирель ужуражыышкын киржикчилериниң салган чамдык айтырыгларынга хамаарыштыр немелде тайылбырны кылган. А ол ышкаш Тыва Республиканың Чоннуң социал камгалал министерствозунуң ажылдакчызы, солуннуң штаттан дашкаар тайылбырлакчызы Виктор Данзы-Белек номчукчулар-биле ужуражыышкынга киришкен болгаш оларның сонуургаан айтырыгларынга тайылбырны берген.

Пенсиялар, пособиелер дугайында, оларны канчаар санаар база тывсыр чурумунуң дугайында, а ол ышкаш ваучер дээр хуужудулга чектериниң дугайында юристиң тайылбырын чыылганнар сонуургал-биле дыңнаан. Моон соңгаар бо айтырыгларга хамаарыштыр тайылбырны солун арнынга удаа-дараа парлаар дугайында күзелин номчукчулар илергейлээн.

Номчукчулар-биле ужуражыышкынның кол айтырыгларын сайгарары доозулган сөөлүнде агитбригаданың концертин чыылганнар сонуургап көрген. Команда аайы-биле шыдыраа маргылдаазы база болган. Анаа редакцияның шыдыраачылары тиилээн.

«СОЛУНЧУ» ДУГАЙЫНДА КАШ СӨС. Оон киржикчилериниң Ээрбектиң ажыл-ишчилери-биле утканыын демдеглээри күзенчиг-дир. Ынчаарга агитбригада тургустунгандан бээр бир чыл бичии ажыг үе эрткен. Оон киржикчилери 20 ажыг кижи. Олар Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Тес-Хем, Эрзин районнарга, Каа-Хемниң «Совет Тыва» совхозка, Кызыл районнуң Шамбалыг, Кур-Чер суурларынга барып, ында ажыл-ишчилерге бодунуң концерттерин бараалгаткан.

Бо удаада Ээрбектиң ажыл-ишчилеринге аалдап чораны ол. Агитбригада концертин кайы-даа черге барганда, бот-тывынгыр композитор Каң-оол Баазан-оолдуң «Төрээн хемим эриинде» деп ырызы-биле эгелээр чаңчылдыг. А Ээрбек суур, шынап-ла, тыва улустуң төрээн Улуг-Хемниң эриинде ышкажыгай. «Солунчунуң» бот-тывынгыр артистери 1993 чылда номчукчулар-биле ужуражыышкыннарын уламчылавышаан, республиканың эң ырак черлери — Тере-Хөл, харын Тожуга безин чедерин күзеп турар. Агитбригаданың бүгү киржикчилеринге чогаадыкчы чедиишкиннерни күзээр бодаан мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.

МУГУР-САГААННЫҢ ХӨӨРЕДИГЛЕРИ

ТАҢДЫ КЕЖИИ

Мугур-Сагаан хөөрей бээрге, хөглүг-ле. Ооң хөөредиглери кара бээр каткы дег, каттырынчыг-даа болур-ла, уян кижи ыглапкы дег уяранчыг-даа болур-ла. Ол хөөрей бээрге, аскак буду хөңдүрлү бээр, ала караа улгады бээр, узун орук кыскалай бээр, уян сеткил сергей бээр, сорунзалыг-биле дөмей солун-на кижи.

Өгбезис буукан сеткилин ажыдып, мурнувуста хөөреп олур:

— Өгге оргаш, өрү көөрге, өшкү, хойлар көстүп турар, кайгамчык кадыр-берт кашпалдар аразынга төрүттүнгеш, өскен мен —дээш-ле, ол чугаазын эгелээн эвеспе.

Мен «шыяан ам» дээш, «отче үстү» кудуп эгеледим:

— Ээр дергизинден туттунуп, эр боол өзүп келгеш-ле, өөр-өөр те, чуңмалар аразынга өшкү, хой кадарып өскен мен.

Бир-ле катап даң бажы шара хере, даг бажы сарыг шокар турда, өгден ора өрү көөрүмге, кашпал туруг кырында кара ой те харап келген, дугай дурту ажыг, тулган узун мыйызын оргазында салыпкан чоргаар тур. Холум чаңгаар-ла, эдерге эът, кактырарга хан энерелдиг эргим эдим алды хараалыг анчы боомдала барган. Шыгаап чоруй, чык-ла кылдым эвеспе. Хорум-даштар козурткайнып баткан даашты дыңнадым. Өөм эжиниге улуг-ла дааш «пет» кээп дүшкенин эскерген мен. Өршээ дадай! Бак-ла чүве ынай турзун! Оруң кырынга чыткан кады-кыраанымбагайы кончуг, бааладыр алгыра каапкаш, орундан чайлып кээп дүштү.

Көк-ле дээрим бо! Хөлзей бергеш кады-кыраанымны оттуруп алыр чай чок болганымга ам кээп чаржынып, оңгарлып келген мен. Ынчан-майн канчаар, хеп-хенертен кедергей улуг дааш үнерге удуп чыткан күжүр уйгузундан оттур безин чай болбайн, кортканындан моорап калганы олдур ийин. Хөөкүйүмнүң чүрээниң хавы часты берген чадавас боор дээш угаан-кут чок мен. Сири-кавы баргаш, силгип эгеледим. Ыы-сыым-биле ынчаар мунганып, мунчулуп тургаш, кады-кыраанымны мүн-не орталандырып, оңгарып алдым.

Кады-кыраанымкараан багайтыр көрүп келди.

— Канчап бардың?— деп арга чадаарда айтырдым.

— Канчап бээр чүвел? Өөвүс кырынга бомба дүшкен дег болчук.

Кижиниң хирези ол, артында уйгузундан одунмаан амытанда аан. Мен көңгүс көжээ дег мен. Чөгенчиг болганымны сактып, сөглээр сөс чок тур мен. Каш сөс сы бастым:

— Мен-дир мен ийин, авазы, мен аан, кашпалдан кара ой те харап келген, ону боолаптым.

Кадайым:

— Канчап барды ынчаш оон?—дей-дир. Үнер дээп эжик ажыттынмас. Ана ала карак даалыктаар! Кадай биле кады харапчаны казып тургаш, үнгеп үнүп кээривиске, кайгамчык улуг кара ой те эжикти ажыттынмас кылдыр чыдыпкан улуг «уйгузун» удаан чыдыр.

Эзги кыры дөрт илиг чаглыг, эгээртинмес хөй эъттиг ол таңды кежиин кадай-биле кады каткы-хөглүг союп бузуп алган бис. Дайнам-даа бол, таңды кежиин үлежип чиир тыва чоннуң чаңчылы ындыг, кожаларымны база утпаан мен.

ЧУГААЗЫНГА ЭЗИРИЙ БЭЭР

Мугур-Сагаан мунгаа кончуг өөвүске чортуп келди.

— Канчап сузуң бастынып, чудай бердиң, анчы?—деп, айтырдым.

— Кара кайгамчык, каш хонукта уйгу чок мен ийин— дей-дир.

— Чүге анчы, аарый бердиң бе?

— Чок, анаа мен. Канчап билбес кижи сен? Үңгүрдеп үнүп келген сен бе? Бо каш ай ийик?— дей-дир.

— Он айның он беш чаазыла боор.

— Ол-дур ол ай үнерге-ле уйгум келбес апаар «келдим» кирген. Бо кавыда эр хиндиктиг кижи сен-не-дир сен, дииннээр эш тыппадым, кадайларны кады чоруул дээр эвес—деп бо.

Мен чай чок мен дээримге, Мугур-Сагаан буукан, мунгашталган сеткилин ажыдып хөөрей берди:

— Эрткен чылын чаңчыл болган тайгамдан дииңнеп чораан мен— дээш-ле эгелээн.

— Кадыр каъттан каш диин боолап алгаш, сырбык кедеп, чымчак кудурээге дыңнаалаыны кээп, дыштаныып ор мен.

Сыг дээр сырын чок, шыпшыы. Таакпы тыртыксаам келгеш, сигаретам уштуп алдым. Кыпсыр дээн серенгим чок болган, кармактарым үжедим. Ылап-ла чок, уткап болдум.

Одаам ырак. Каш арттыажыр, каш хемин кежир талыйып келгенимниң ам кээп эскердим. Таакпызырак болум дан бажындан кежээге дээр арай боорда-ла туттунуп чор мен. Таакпы тыртыксаанымдан артында-ла зарыгзый берген ышкаш мен, бир-ле чүве сеткилимни өйүп чоруур. Ханым када берген, хаайым кургай берген ышкаш сагындырып чорду. Одаамче ээпкен мен. Орук ара келзэр кадып ийле сыраза сырбык олур. Чоокшулай бергеш сытыр октуум-биле «сыйт-ла» кылдым. Сырбык сырада шимчеш безин диведи. Моң алгаш үстүрдүм, божаш безин диведи. Канчап канчаар боор ону, хомудаан, хорадаан уум-биле сырбык ызыртынган сыраның дөзүнге от салгаш, өрттедип үндүрүпкен мен. Өөдежок диин өрттенип бээр ыйнаан.

Мен кара баарым каткыже каттырдым.

— Чүге ынча дыка каттырарың ол?— дей-дир.

— Канчап каттырбас боор. Хүнзедир таакпызырап, ону кыпсып алыр оттуг-ыяш чок чордуң чоп. Сыраны от чокта чүнүң-биле өрттедипкениң ол?

Мугур-Сагаан чиктии кончуг менче кылчаш кылдыр көрүнгеш, өөвүстен үнгеш, аъдын кымчылай каапкаш, челзипти.

Шывык тударга ыт каржы, шынын сөглээрге кижи... Чугаазынга эзирий бээр эш-тир ийин. Хөглеп чораан кижини бурган-даа буурадып шыдавас.

Мен ону канчап канчаар мен!

КҮСКЕ ДУМЧУУНДАН ХАН ҮНДҮРБЭЭН...

Анчы Мугур-Сагаан аравыста хөөреп ор. Даңзазын уштуп алды, таакпызын кыпсып алды. Хөрээн ажыткаш, хөглүг хөөрей берди. Шыяан ам!

— Кадыр каътка каш элик үнүп келди. Чымчак идиктеримни шывадапкаш, кедеп келдим. Чүнү-даа эскербээн, сүүрешнежип турлар. Чаңдыр дегбес чактыр боомну хөлдээш, тас колдук кайы сен дээш, таваар хараалдааш, даваладып-ла үндүрдүм эвеспе!

Хүлбүс күжүр каш октал-дыр халааш, кара хаактар аразында барып ушту-ла! «Хемчээл чок чемненирге хырынга багай, хенертен байырга назынга багай, ол меңээ четчир» дээш бодум бодумга чугааланнгаш, өскелеринге дегбээн мен. Оранның оъдун оъттап, оюн оя, чигин чире чурттап чораайлар аан!

Союп, бузуп тургаш, огум канчаар дегген эвес дээш, ылавылап көөрүмге өкпе-чүрээн өттүр дегген, өдүн чара дегген болду.

Катап-ла кара баарывыс каткыже каттырдывыс.

— Чүге каттыржы бердинер?— дээш сүрлүг кончуг бистерже көрүнду.

Алдарлыг анчы Адар-оол оргаш:

— Эликте, хүлбүсте өт чок боор чүве-ле болгай—дээш ынаар-ла ырай олуруп алды.

Анаа база мегезин туттуруп алганы ол чоор бе?! Күске думчуундан хан үндүрбээн анчы эвес ирги бе?! Мугур-Сагаанның хөөредиглери хөй, аскак хой ырай берди, ажыл шагы чеде берди, соонда уламчылаайн.

Өелет ЧИНМИТ.

Шоодуглар

АДААРГАЛ

Бо адааргал деп чүвени кайгаар-дыр мен. Аай-даа, дедир-даа болу бээр. Кайгамчык чараш кыска эштери адааргап, ол дег болуксап, пат-ла чоруурлар. А демгизи бодунуң ээлчээнде оолдар ону амыратпас боорга, өөрүнүң «сагыш амыр» хостуунга адааргаар. Арын-нүүр дээш ажылдап чоруур албан-хаакчы кижи «амыр тайбың» арагачыга-даа адааргай бээр таварылгаларны көрген мен.

Бир чурукчунуң кайгамчык ажылы-биле таныжып чеде берген мен. Чуруктуң төөгүзү элдеп дивес силер бе. Өске чурукчу эжи элээн эки чурук сомнап алган олурган. Ол анаа адааргай хона бергеш, оон-даа эки чурук чуруй шаап алган. Демгизи ону көргеш, оон-даа экинин кылып алган. Амдызы дээрге, оон-даа эки кылыр дээш кызыпкан. Демгизи база оон-даа... Ол база оон-даа... Оон-даа...: оон-даа... Ынчап тургаш нелээ хамык чурукчуларның мурнунда келгеннер. Кайызы-даа тергиин чуруктарлыг апарган. Бо хүн демгизи моозунга адааргап чоруткан. Чүге дээрге дүүнгүзүнден бөгүнгүзү эки болган. Эртен моозу адааргаар хевирлиг... Ынчалза-даа ол оон-даа артык чурукту чуруптарын аазап, адааргаары чогум багай эвес, ажылгыйга дөгүмчелиг, ажыктыг шынар деп, ол меңээ бүзүредип шаг болду.

Адааргал, адааргал, адааргал. Анаа чораан кижиниң арнын кыстырып, ажык кижини хаалчак кылып, хаалчак кижини харлыктырып, оожум кижини от-көс дег дүрген кылып, дүрген кижини хүлге дужуруп, канчап турбас дээр.

Адааргаан сеткил-биле мээң шүлүүм бактаан деп бир алдаргылыг чогаалчыны аныяк шүлүкчү солунга шүгүмчүлеп бижээн. Ону номчааш, бир улгады берген кижи: «боду харын хөй номнуг, сураглыг чогаалчыга адааргааш, хорадап турар эр-дир ийин» дээн. Ону дыңнааш кижилер шупту бот-боттарын адааргажып чурттап турар-дыр деп билип алдым. Чүгле мен-не харын өөрүмнүң чедиишкиннеринге өөрүп, адааргавайн, шын-на сеткилим-биле оларның аас-кежик, чаяннаан карактаанче чалданыш чок хүлүмзүрүп чордум. Экимге сеткил ханып, чоргаарланып, ол талазы-биле кым-даа меңээ четпес деп бүзүреп чордум.

Экииргээм-биле бир катап кудумчуга кылаштап чораан кырган-авайны:

— Каям, кырган-авай, сумкан тутчуп бээйн — деп чорумда, бир оол халып келгеш, кырган-авайны шуут-ла сумказы-биле катай көдүрүп алгаш, автобус иштинче кирип берди. Ол оолдуң менден артык эки болганынга адааргаанымдан, артында арным кежи тыртыжанайнып, думчуум безин дыка улуг ышкаш апарган.

Борис ОНДАР.

СЕГЕРЭЭНДЕ «СЕРГЕЖИГЕШ» ЫШКАШ...

Ынчан шору эржигеш апарган мен. Күскээр аалдарывыс кыштаглап үнериниң мурнуу чарыында, шаалааш даштыг, шапкын суглуг, чалым-хаяларлыг, ада-өгбелерниң алызындан төрээн чери болур Ак деп хемге күзеглеп турган бис.

Эржигеш апарган кижи аалга анаа-ла аяк божудуп орар эвес мен. Анай-хураган бажы дозуп, ада-иемге хире-шаам-биле ажык-дузам көргүзүп, мал-маган хайгаараар, кадарар байгы-ла ажылым ол. Аалывыстың каш өшкү хоюнуң анай-хенчезиниң аразынга Адыр-Мыйыс деп аттыг чазап казан эр анайжыгаш (сергежигеш деп-даа болур-ла) бар чүве ийин.

Шала часкаар хөөкүй кудуруун-даа көдүрбес, кодан малдың эң-не сөөлүнге чыдып каар. Шыдал талазы-биле хирелиг-ле кончуг апарган турган. Ынчалза-даа оът сиген чиириңге, агы-каңгы оъттаарынга суңдулуг, мал хиндиктиг амытан болгаш ындыг ыйнаан, шала күскээр күжүр Адыр-Мыйыс өш-өөру анай, хураганнарның «тергиндекчизи», «хааны» болу берген. Оларны адыр мыйызы-биле ол-бо шелгилептер, кудуруун өрү көдүрүп, ходуйтуп алган, мыйынай-ла улуг сергежигештер-биле деңнежир чыгыы сегерэп, силии кедерээн.

Кодан малдың аразында дешкилеп чоруп турган Адыр-Мыйысче көргеш:

— Бо багай өөдежок Адыр-Мыйыс чүге кудурууң ходуйтуп алгаш чоруур апарганы ол. Өөрлерин чоп көрбестеп, үзер, шанчар апарганы ол, авай? — деп авамдан айтырдым.

— «Өшкү чудааныя үзер» деп чугаада ханы утка бар чоор. Ам Адыр-Мыйыс сегереп, күш-деңгел кире бергени ол-дур. Ынчангаш кудуруу сортая берген, өөрлерин бастып, дорамчылаар апарган-дыр. Кижи деп эң-не угаанныг амытан база ындыг-ла болгай. Кажан шыдал кирип, «балдыры дыңзый» бергенде, эш-өөрүн тоовастаар, көөгеттинер, көскү-хөрээн шаштыныылаар, сынап бажынче көргүлээр, хан-төрел-даа, хадуңма-даа, хары чон-даа, таныш-көрүш-даа херек чок апаргылаар болгай.

«Тайың ужар, даянып турар» деп өгбелеривистиң өттүр сөглээн өөредиглиг сөзүн утпайн, базым бүрүзүнде амыдыралды эргий бодап чораары дээре-дир ийин, оглум — деп авам чагып аарак чугаалаты.

Хөөкүй авамның ол угаадыглыг чугаазын ам сактып келгеш, бистиң бо хүнгү амыдыралывыста каракка көстүп келир чижектерни түңней көрүп, хандыр бодангылаар-дыр мен. Бодумнуң дыка таныырым бир эш бар. Харын чаңгыс классчым деп-даа болур-ла мен. Эртем-билии, эрге-дужаалы-даа, амыдырал байдалы-даа арай хирелиг чораан кижи-ле болгай.

Чоокта чаа ол эшке таварылга боол ужуражы бердим. Эжен-не сүлде! Биеэги эжим менче көөр дээр ужур-даа чок. Хөрээнде ийи дээди эртемниң херечилеп турар ала шокар демдектер калаан, хөлчок дүрген, чымчак чоруктуг «чиик-карада» саадапкан чоруп турар болду.

Оон соонда дыңнаарымга, кады ойнап-хөглеп, чаңгыс партага олуруп алгаш иштиңөнүвүс хөөрежип өскен эжим төп черде бир-ле улуг албан-дужаалды «ээлеп» чоруур болду. Мен ооң ээремдалай ышкаш эртем-билииге, ээр-таңды дег эрге-дужаалынга адааргап канчаар ийик мен. Өөделеп чадап чоруур бодумну буруудадып, «хос» борбак бажымны-даа улус чок черге шаштыңгылаар мен. Ынчалза-даа ол-ла дораан ажаап-тежээп каачым Адыр-Мыйыс деп сергежигим сагыжымга кире хонуп келир. Шынап-ла, сегерээн «сергежигеш» ышкаш апаар кижилер биске бо-ла таварышкылаар боор чүве-дир ийин бо.

Бораш ОНДАР.

Эртемденге сөс

НОВЕЛЛА ЖАНРЫ

Сөөлгү үеде тыва чогаалда новеллалар хөйү-биле бижиттинип турар. Новелла дугайында ТДЛТЭШИ-ниң чечен чогаал секторунуң бичии эртем ажылдакчызы Урана Донгактың бижээн ажылын номчукчуларга бараалгадып тура, чечен чогаалга хамаарылгалыг өске-даа айтырыгларга мындыг ажык чугаага киржиринче номчукчуларны чаладывыс.

Тыва прозада кыска хемчээлдиг чогаалдар кончуг нептерен турар. Оларның аразында новелла деп санаттырган чогаалдар хөй. Ылаңгыя «Шын», «Тываның аныяктары» солуннарга бо жанрга хамаарыштырган чогаалдар болганчок-ла көстүп кээр. Чогаалчы, сураглыг прозачы Моңгуш Доржунуң 1989 чылда Сыргалар деп аттыг новеллалар чыындызының салдары ийикпе, чүгле 1991 чылда новелла деп демдеглеп каан он беш чогаал үнген.

Чүге тыва прозачылар новелла жанрын калбаа-биле ажыглап турарыл? Чүл ол? Үениң демдээ бе? Азы мында кандыг-бир өске чылдагаан бар бе? Ындыг чүве болза, чүү деп чылдагааныл ол база тыва литератураның хөгжүлдезинге кандыг рольду ойнап турарыл? Мындыг чижектиг айтырыглар бөгүн чүгле бо чүүлдүң авторун эвес, а өскелерни-даа дүвүредип турары магатчок.

Чаңгыс аай новелла деп адаттынган-даа болза, бо чогаалдар композиция болгаш хевир демдээ-биле аңгыланып турарлар.

Бо кыска проза чогаалдарының хөй кезиинде маадырның сактыышкыннары кирген. Чогаалдың маадыры колдуунда бир-ле таварылганың түңнелинде ооң чуртталгазынга салдар чедирген хүннерин, кижилерни сактып кээр. Моңгуш Доржунуң новеллаларында мындыг чогаалдар хөй таваржып турар. «Дайынныг кино көргеш...», «Сүт дамдызы», «Хартыышка», «Анай-хаактар частып турда» база Түлүш Карыманың «Чөвүрээ», Ким Донгактың «Бойдус өршээвес», Даш Дүлүштүң «Сактыр-дыр сен бе?» деп новеллалары ындыг.

База-ла новелла деп демдеглеп каан чогаалдар аразында лириктиг чурумалдар хевирлиг бижиттинген чогаалдар бар. Оларга чогаалчы Эдуард Донгактың «Чаштарның хаязы» болгаш Моңгуш Доржунуң «Чаш хаактар» деп чечен чугаалары хамааржыр. Бо чечен чугааларда амыдыралда бир-ле чүүлдү поэтиктиг овур-хевирге сиңиргеш, мактап ырлап, алдаржыдып турар. Уран, каас, чараш сеткип көргүскен овур-хевирлер авторнуң онзагай сеткил-хөөнүн илередир. «Чаш хаактарда» авторнуң чаа өгленишкен аныяк оол уругну чаш, өл хаактарга дөмейлеп, оларның кем чок сеткилдерин көргүзүп, чалыы назынны алдаржыдып, чалыыларның арыг-шынчы бүдүжүнге магадааны ол.

Ооң аңгыда новелла жанрынга кирген чогаалдар аразында психологтуг боданыышкыннар хевирлиг чечен чугаалар бар. Аңаа Моңгуш Доржунуң «Эриннер» база Эдуард Донгактың «Эдеринчи» деп чогаалдары хамааржыр. Черле бо ийи чечен чугааны амгы тыва прозаның чедиишкини дизе хөөредиг болбас. Кижиниң сеткилиниң дүвүрелин, сеткил-хөөнүнүң өскерлиишкиннерин ханы угаап, чогаалга сиңирген. Лириктиг маадырның бодалдары номчукчуга ажыттынып, поэтиктиг овур-хевирлер ооң ханы сеткиишкиннери-биле чүүлдеш. Эремаа деп кыстың эриннерин көрген санында-ла лириктиг маадырның сеткил-хөөнү өскерлир, ооң бажынга элдептиг бодалдар кирер. Херээжен кижиге ынакшылды мындыг чиге, ханы, чараш илереткен чурумалдар тыва литературада ховар.

«Эдеринчи» (Э. Донгак) деп чечен чугаада кижиниң сагыш-сеткилиниң саймааралын хөлеге ышкаш, кижиден чыда калбайн эдерген овур-хевир-биле көргүскен. Лириктиг маадырга дыш бербейн, ооң чаңгыс-даа базым ыравайн, эдеринчи кижи бир-ле эпчок чүвениң дугайында сагындырып, чугаалаксап-даа турар ышкаш. «Хөөнүм баскан хөлегеге ээледип, ырлап эвес, ыглап эрткеп амыдыралым сагыжымга база катап чуруттунду» («Эдеринчи»). Ол база кижиниң дүвүренчиг сеткил-хөөнүн илереткен овур-хевир-дир. Кижиниң Нүүрү-даа бооп чадавас. Эдеринчи ээ болуру кижиниң чүректиң ханызындан шынчы, кижизиг боорун негеп, аңаа тамчыкдыш бербейн турар. Автор пейзаж болгаш интерьерни онза ажыглаан: караңгы дээрде чаңгыс ай чааскаанзыргай хөөннерни, а өрээлде «эрги орун, чаңгыс стол, чаңгыс сандай, ооң ынай чүү-даа чок, чүгле дөрт хана» ол шыланчыг, ээнзиргей байдалды күштелдирип турар.

Проза чогаалының кыска хевиринге бижиттинген база бир бөлүк чогаалдар ылгалыр. Ол болза сюжеттиг шугуму чидиг чечен чугаалар-дыр. Ында болуушкуннар дарый-дарый солчуп, номчукчунуң сонуургалын хаара туда бээр. Аңаа Моңгуш Доржунуң «Партократ», «Деткимче», «Кадайымның аалынга», «Уржуктуг чагаа» деп новеллалары кирер. Мында чөрүлдээ тода илереп кээр, а болуушкуннарның сайзыралы чештиниишкинге чедирер.

Новелла жанрынга кирген үстүнде демдеглээнивис чогаалдар тематика, тургузуг, хевир-биле ылгалып, янзы-бүрү сорулгаларны күүседип турар болгаш оларның чаңгыс жанрга хамааржырын частырыг деп көрзе чогуур.

Черле литература эртеминде кандыг чогаалды новелла деп санап турарыл? Чүге новеллалар аңаа чечен чугаалардан ылгалып турарыл? Бо тускай жанрның ылгавыр демдектери кандыгыл? Кандыг-кандыг негелделерге новелла жанры чагыртып турарыл?

Чечен чогаал теориязы новелланы чечен чугаа жанрындан аңгылап турар. Бо жанрга чоокшулап турза-даа, новелла ооң ылгалып турар. Эртемден Л. С. Выготский новелланы «сюжеттиг чогаалдарның арыг (дээди) хевири» дээн. Ынчаарга новеллада кол чүүл—сюжет, болуушкуннар болгаш оларның сайзыралы. Көскү чогаал шинчилекчизи М. Л. Гаспаров новелланың сюжединиң кол кезектеринге оптуг-кажар арга болгаш оюн-баштак кирер деп демдеглээн.

Ооң-биле чергелештир новелланы тускай чечен чугаа деп санавайн турар эртемденнер база бар. (Тимофеев Л. И.). Ынчалза-даа үстүнде айыткаңывыс ылгал тода илереп келген болганда, новелла деп сөс-биле аңгылап адап турарывыс чугаалар тускай жанрны тургузуп турарында кандыг-даа чигзиниг чок.

Тыва автор Марит Хайдып «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагынга 1976 чылда новелланың ылгавыр демдектерин долузу-биле ханы шинчилеп көргүскен. Чөрүлдээниң чештиниишкини элдептиг арга-биле болу бээри —кол негелде ол. «Новелланың чештиниишкини кандыг-бир чаа болуушкун-биле хенертен доостур болгаш харын-даа баштайгы бодалга удурланышкак хевирлиг кылдыр төнер» (Хайдып М.) А сюжеттиг шугум ээлгир, хенертен өскерли бээр шынарлыг боор ужурунда, эптиг кылдыр, овур-хевирни делгереңгейжитпес деп, М. Хайдып шын демдеглээн. Чамдыкта чогаалда овур-хевир делгемчий-даа берген болза, автор ону кажан-даа тайылбырлап ханылатпас деп немеп каалынар. Кижиниң ажычаның, мөзүзүнүң өскерлиишкиннерин, пейзаж, лириктиг чурумалдар монолог-боданыышкыннар илередип тодарадыр болганда, проза чогаалының бо аргалары шоолуг ажыглаттынмас. Аңаа чечен чугаада ышкаш, маадырның мөзү-бүдүжүн тайылбырлаар бо аргалар кирер болза, новелланың хемчээли алгып, сюжеттиг шугум ээлгир эвес болуру чугаажок. Ындыг таварылгаларда новелла чечен чугаа жанрынга чоокшулажып, ооң шоолуг ылгалбайн, харын-даа чечен чугаа деп санаттырар ужурлуг.

Ынчап кээрде, новелла бооп кирген чогаал дараазында демдектерлиг болур: кижиниң амыдыралындан хөктүг таварылга, кыска хемчээл, дыңзыг сюжет, элдептиг төнчү. Бо негелделерге колдуунда сураглыг тыва прозачы Моңгуш Доржунуң чогаалдары дугжуп турар.

Партократ деп аттыг үнген новеллада культура салбырының даргазынга партия шугумунга үр ажылдап чораан кижиниң бо суурга ажылдап кээри — көскү чөрүлдээ ол. Суурнуң культура ажылдакчылары дүвүреп үнген: канчап партократ кижиге башкартыр боор? Культура, уран чүүл дээрге даргазыраак, доңгун, дүжүметсиг чаңныг кижилерниң ажылдаар чери эвес-ле болгай. Баянист Дошкур-оол Донгак биле ыраажы Саарбай угбай баш удур чаа даргага таарышпайн, харын-даа коргуп турарлар. Директор олар-биле чөпшээрешпейн турза-даа, иштинде бүдүү база-ла сестип турар. Эртенинде улус ажылдап келгеш, хөй черге дүвүреп, удурланып турганын билип каарлар. Чаа дарга коргунчуг, сезинчиг-даа эвес, а эвилең-ээлдек, чазык, чараш аныяк херээжен кижи болур. Чөрүлдээ хоозун, ынчангаш ооң чештиниишкини хенертен шиитпирлеттингени-биле солун.

База-ла чогаалчы Моңгуш Доржунуң «Хүннээшкин» деп новеллазының маадыры Арбай-оол хүн бүрүде болуп турар чүүлдерни уттуп, бодунуң сеткил-сагыжында бодалдарга алзып, база-ла хей черге дүвүрээн. Мында чештиниишкин маадырның бодавааны, манаваан кылдыр хенертен төнер. Ооң аңгыда бо новеллада өске-даа негелделер сагыттынган. Маадырларның овур-хевирин делгемчидер хире бойдус чурумалы, лириктиг боданыышкыннар, монолог чок. Чүгле портрет кирип турар.

«Кадайымның аалынга» деп чогаалда новелланың негелделери сагыттынмайн барган. Кадайы кижи чуртунче, көдээже барыксап, чаныксап турар. Бир-ле дугаар хонуунда көдээ амыдыралдан ыраан кижи диңмирээшкин, чаңныктан корткаш, дан адарга-ла чанар. Болуушкуннар: чаныксаан кижи, чаңныктан корткан, көдээге дыштаныксаар күзел чидип, далаштыг хоорайже эглип кээри. Тоожуушкунга ёзулуг дыңзыгыышкын четпейн барганы көскү. А новелла чидиг, номчукчунуң сонуургалын хаара тудуптар сюжеттиг болур ужурлуг.

Новелла чечен чугаадан чүнүң-биле ылгалып турарыл? Чечен чугаа жанрынга чөрүлдээ база ыяап-ла турар, чидиглеңир, ынчалза-даа ол элдептиг кылдыр төнмес.

Ооң аңгыда чечен чугаада тыва прозачылар сактыышкыннарны хөй ажыглап турар. Кол болуушкуннар бо-ла сактыышкыннарда кирген, а аңаа чергелешкек болуушкуннар оларны сагындырып кээринге идиг болур.

Новелла болгаш чечен чугаа, чечен чугаа болгаш тоожу, тоожу болгаш роман хемчээл талазы-биле деңнежи бээр таварылгалар бар. Ол болза хемчээл — чайгылчак демдек-тир деп чүвени бадыткап турар. А колдуунда новелла быжыг композициялыг, дыңзыг сюжеттиг болганда, ооң хемчээли улгатпас. Аңаа бодаарга овур-хевирни делгемчидер хөй чурумалдыг аргалар ажыглаан чечен чугаа хемчээл талазы-биле алгый бээр.

Чечен чугаа жанрынга хамааржыр чогаалдарның тематиказы делгем болза, новелланың тема талазы-биле уг-шии — элдептиг таварылгалар. Моон-биле новелла шоодуглуг чечен чугааларга чоокшулап турар. Ынчалза-даа көскү ылгал бар: новеллага чөрүлдээ ыяап-ла чештиниишкин, элдептиг чештиниишкин-биле төнер. А шоодуглуг чечен чугаага чидиг чөрүлдээ чештиниишкин-биле доозулбайн, колдуунда чидиглеңген хевиринге артар.

Чогаалчы Василий Моңгуштуң «Дыргак» деп шоодуглуг чечен чугаазында тас баштыг кижиге үр көрүшпээн ыракта эжи дыргакты белекке бээр. Бо чөрүлдээден каткы тыптыр, а болуушкуннар улаштыр сайзыравас. Ооң херээ-даа чок. Сюжеттиг шугумга чештиниишкин кирбейн барып болур.

Тыва проза чогаалында новелла деп адаттынган, а херек кырында ооң негелделеринге дүүшпейн турар чечен чугаалар хөй. Олар үстүнде адааныывыс демдектер-биле чечен чугаа жанрынга чоокшулап кээр. Оларга сактыышкыннар кирген М. Доржунуң «Анай-хаактар частып турда» дээн чижектиг чогаалдары, Түлүш Карыманың «Чөвүрээ», Даш Дүлүштүң «Сактыр-дыр сен бе?», лириктиг чурумалдар колдаан Моңгуш Доржунуң «Чаш хаактар» хевирлиг, Виктор Сагаан-оолдуң «Чедип келем» база болуушкуннар сайзыралы эвес, а психологтуг боданыышкыннар кичээнгейни хаара туткан үстүнде сайгарганывыс Моңгуш Доржунуң «Эриннер» болгаш Эдуард Донгактың «Эдеринчи» деп чогаалдары хамааржыр.

Тыва литературада хөй-хөй улуг эвес хемчээлдиг чогаалдарны авторлар «новелла» деп адап турарында, чылдагаан бар. Оларны колдуунда чаңгыс демдек каттыштырган: чечен чугаа жанрынга бодаарга, кыска хемчээлдиг. Тыва прозачылар «новелла» деп сөскө «кыска чечен чугаа» деп утканы кийрип турары көскү.

Чечен чогаал хостуг чогаадыкчы иштиң үүнелинде төрүттүнер болганда, авторнуң бодалы чаңгыс хепке кирбейн, аңгы-аңгы жанрларның демдектерин сиңирип, чаа азы шилчилгелиг чогаал бооп болур. Ынчалза-даа жанр дээрге-ле литератураның төөгүзүнде хөй-хөй чогаалдарда катаптаттынып турар чогаалдың хевир тургузуунуң чаңгыс айлашкаа-дыр.

Ындыгның төлээзинде, кандыг-бир жанрга хамааржыр чогаал кандыг-кандыг негелделерге дугжуп турарыл база аңаа чоокшулажып турар чогаалдар кайы жанрның хоойлузунга чагыртып турарыл деп чүвени ханы кичээнгейлиг өөренип көөрү чугула. Чүге дээрге тыва литератураның төөгүзүнге база ооң оон ынайгы хөгжүлдезинге чогаалдың жанрын шын тодарадыры дээрге-ле амгы чечен чогаалдың хевир талазы-биле көвүдеп, байып сайзыраары болгаш ооң уран-чечен дениелиниң бедииниң бадыткалы-дыр.

Урана ДОНГАК.
ТДЛТЭШИ-ниң бичии эртем ажылдакчызы.

Сарыг-оол Шожут-оолович
СААЯ

Тываның чурулга уран чүүлү аар чидиринге таварышкан. Сураглыг чурукчу, Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, Тываның комсомол шаңналының лауреады Сарыг-оол Шожут-оолович Саая 56 харлап бар чорааш үр эвес аар аарааның сөөлүнде мөчээн.

Сарыг-оол Шожут-оолович 1937 чылдың сентябрь 20-де Мөңгүн-Тайгага төрүттүнген. Уран чүүлге, чурулгага болгаш хөгжүмге ол бичиизинде-ле сундулуг чораан. Школа доозкан соонда Иркутскиниң уран чурулга училищезинге өөренип кирген, ону 1964 чылда доозкан. Республиканың, зоналарның, Бүгү-россияның, Бүгү-эвилелдиң хөй санныг чурук делгелгелеринге киришкен. Ооң чурулга уран чүүлү төрээн Тывазының, кожавыс акы-дуңма Моолдуң чурумалдыг чаражын, күш-ажыл кижилериниң алдарлыг ажыл-ижин, Тыва төөгүзүнде эң чугула болуушкуннарны толдаргай көргүзүп турар. Николай Рерих дугайында, 60 маадырларның тура халыышкынының дугайында, Моолга аян-чоруунуң үезинде чуруктары чоннуң бедик үнелелин алган. Сарыг-оол Саая «Мексика» деп ажылдарны, Тывага репрессиялар дугайында, Мөңгүн-Тайганың бойдузунуң дугайында чуруктарны, амгы үежилеривистиң портреттерин сөөлгү чылдарда мергежилдии-биле чураан.

С. Ш. Саая бодунуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дургузунда республиканың аныяк чурукчулар каттыжыышкынын удуртуп турган, ооң сөөлүнде Тываның Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң даргазынга, Кызыл хоорай Совединиң депутадынга соңгуттуруп чораан. Чурулга уран чүүлүнге улуг ачы-хавыязы дээш Культура министерствозунуң болгаш Россияның Чурукчулар эвилелиниң хүндүлел бижиктери-биле хөй удаа демдеглеткен, 1985 чылда «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле шаңнаткан.

Сарыг-оол Шожут-оолович Саая өңнүктериниң, кады ажылдап чораан эштериниң, республиканың улусчу мастерлериниң, дөмейлешкек уран чүүл ажылдакчыларының сагыш-сеткилинге Тываның культура эртине-байлактарының тургузукчуларының бирээзи, чаагай сеткилдиг болгаш буянныг кижи болуп кезээде артар.

Бөлүк эштеринден.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ываның машина тудуунуң заводу
дараазында кадрларны ажылче чалап тур

- директорнуң ниити айтырыглар талазы-биле оралакчызы;
- энергомеханиктиг килдис начальниги;
- транспорт участогунуң начальниги;
- капитал тудуг начальниги;
- бухгалтер;
- секретарь-машинакчы.

Ажылдаар черге баарда, кээрде албан чериниң автобус машиназын ажыглаар, столовая, эмнелге пунктузу, магазин ажылдап турар.

ЗАВОДТУҢ КАДРЛАР КИЛДИЗИНИҢ АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 1 «б».

«БОЙДУС» ЧЫЖЫРГАНА САДЫП АП ТУР

Кызыл хоорайда чыжыргана үзү бүдүрер «Бойдус» бүдүрүлге чери чондан чыжыргана765 чеже-даа болза хүлээп ап турар.

Бир килограмм чыжыргана765 100-110 рубльге садып алыр азы чыжыргана үзү-биле орнап ап база болур.

БО ТАЛАЗЫ-БИЛЕ САНАЛДАР БАР БОЛЗА, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, Амыдырал тандырылга бажыңы, ийиги каът деп адреске кээп болур болгаш 3-03-61 телефонче долгаар.

КИНО

ДЕКАБРЬ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Любовь и магия» 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20, видеозал: «Сила в движении» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 16.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киносборник 10.50, «Чудесный лес» 9.00, 12.10, «Каталажка» 11.00, 17.30, «Счастливы вместе» 15.30, 19.00, шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Афганский излом» 11.00, 14.00, 17.00 шактарда.

ДЕКАБРЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Любовь и магия» 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20, видеозал: «Безжалостный» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 16.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киносборник 10.50, «Чудесный лес» 9.00, 12.10, «Счастливы вместе» 15.30, 19.00 «Каталажка» 14.00, 12.10, шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Куда доскачет ранняя пташка» 12.00, «Афганский излом» 14.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Дух мщения» 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

«Шын» солуннуң килдис эргелекчизи М. М. Сааяның кады төрээн акызы, Тываның комсомол шаңналының лауреады

Сарыг-оол Шожут-оолович
СААЯНЫҢ

үр эвес аар аарааның соонда мөчээни-биле холбаштыр «Шын» солуннуң редакциязының коллективи мөчээн кижиниң өг-бүлезинге, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Чурукчулар эвилели Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, Тываның комсомол шаңналының лауреады

Сарыг-оол Шожут-оолович
СААЯНЫҢ

үр эвес аар аарааның соонда амыдыралының 56-гы чылында мөчээнин хараадал-биле дыңнатпышаан, бүгү чурукчу, даш чонукчу мастер эш-өөрүнүң өмүнээзинден ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Россия Федерациязының Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, Тыва Республиканың уран талантылыг чурукчуларының бирээзи

Сарыг-оол Шожут-оолович
СААЯНЫҢ

үр эвес аарааның сөөлүнде мөчээнин Тыва Республиканың Культура министерствозу, культура ажылдакчыларының профэвилелиниң рескому, культура ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар чери сагыш-сеткилдиң улуг хомудаашкыны-биле дыңнатпышаан, мөчээн кижиниң төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Төрүттүнген
хүнүңер-биле!

ЫНАК АВАВЫСКА

Бистиң ынак ававыс Оюмаа Кызыл-Бугаевна Куулар бөгүн 50 харлап турар. Ол Кызыл районнуң Кара-Хаак суурда хөй чылдар иштинде ажылдап, чоннуң хүндүткелин чаалап алган.

Ававыска байырлалын таварыштыр амыдыралдың эң-не эки чүүлдерин ажы-төлү бистер күзевишаан, четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейдивис.

УРУГЛАРЫ: Уран, Мерген, Аян, Буян, Чойган.

ЫНАК АЧАВЫСКА

Бистиң ынак ачавыс Серен Дамбалович Моңгуш Бии-Хем районнуң Сесерлиг суурда чурттап чоруур. Декабрь 5-те ынак ачавыс 66 харлаар. Ол хөй чылдарда башкылап, бичиилерге ачы-буянын чедирип келген.

Ынак ачавыс 1944 чылдан 1992 чылга чедир республиканың аңгы-аңгы школаларынга ажылдап, хүндүлүг атты чедип алган. Бо хүннерде ол хүндүлүг дыштанылгаже үнзе-даа, ажы-төлү бистерге дөмек болуп, уруг-дарыывысты өстүржүп, чагыг-сүмезин берип чоруур.

Ынак ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр чалыкшылды, буян-кежикти сеткиливис ханызындан күзеп тур бис.

Улуг хүндүткел-биле, уруглары, күдээлери, оолдары, кеңээттери, уругларының уруглары база кады-кырааны.

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ ЧАРАШ КААЗЫ

Хары, соогу демнежип
кээп,

Хаара тыртып турза-даа
чок,

Кыштыы өттүр кара суглар
Кыңгырткайндыр ырлап
чыдар.

ЧЫЛГЫЧЫ КЫС

Челген аъттың аайы-биле
Чиңге бели эглинейнип,
Халаан аъттың аайы-биле
Кара чажы сагланайнып
Кышкы шелде аныяк кыс

Чылгы сүрүп кылыйтып чор.
Эңүн алзып, ынакшаан соок
Ошкап, чыттап
салдынмайн-дыр.
Оттуг эъттиг, орлан уруг

Ону кеңгүс эскербейн чор.
Ойлаан чылгы сыындыр
дозуп,
Оолдар ышкаш кышкыра-дыр.

Борис ОНДАР.

Сергей ПЮРБЮ.

ЭРИК

Эрик, сени катап-катап
Эргип көрүп келир-дир мен.
Өрү-куду кылаштаар мен.
(Өөренген чаңым ындыг).

Борбак арыг, кылаң саарыг,
Бо турган аал—бар-ла чүве,
Мени сактып чоктаан ышкаш,
Меңдилежип уткуп алыр.

Ак торгу дег чечээн кеткен
Арыг каазы—чокпак чодураа
Эрикте кээп туруп алган,
Эжиктен кээп уткаан-даа
дег,
Көрүнчүксүг хөөлбективе
Көрүп-харап турган дег-даа.

Уян үнңүң ыраажызы —
Арыг дээрде хамнааактар,
Узун чайга өөрүп-хөглеп,
Аян тудуп турган дег-даа,
Төрээн чуртка ынакшылын
Төдү сөглеп чадаан дег-даа.

Хөлегеде чада салган
Көгерерген олбуктар дег,
Оймак-шыктар ында-мында
Олурзуң деп чалаан дег-даа,
Шокар чечек черге чедир
Соганайнып дилээн дег-даа.

Улуг-Хемниң унун куду
Улай-улай чаржып, сүржүп,
Бадып чыдар саарыглары
Байырлажып эрткен дег-даа,
Салгын-сырып чанымга кээп,
Чаактарым суйбаан дег-даа.

Эрик кырын өрү-куду
Эргимимниң ында-хаая
Эрткен изи чыткан дег-даа,
Орук дургаар чатты берген
Элезинниң тоглаан саны
Ону сөглеп турган дег-даа.

Эрик, сени катап-катап
Эргип көрүп келир-дир мен.
Өрү-куду көргүлээр мен:
Өскеленчиг чүве-даа чок —

Борбак арыг, кылаң саарыг
Бо турган аал—бар-ла чүве
Калы чоруур, чарлып болбас
Ханым ышкаш, ботта
тудуш.

Кызыл, 1946 ч.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100 Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы). Н. С. Эрген

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34: келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26: кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91: — 3-34-17: харысалгалыг секретарь — 3-34-92: оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери ниитиилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19: — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73: көдээ ажыл-агыйы — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези—3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82: — 3-34-57: очулга — 3-34-39; — 3-34-93: чагаа — 3-39-03: корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда—2-32-75: бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, санпарны болгаш өске-даа дыңнадыгларны дээш авторлар боттары харысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва социалбанк» № 363505.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга албазы. Тиражы 27010. Индекс 54240. Чагыг № 236.